

Trotsky ve Sovyetler Birliği

Özgür Öztürk

“Hafıza-i beşer nisyan ile maluldür” demişler, yani insan belleği unutkanlıkla sakatlanmıştır. Tarihin büyük ironilerinden biri, belirli bir döneme damga vuran olayların ve kaygıların sanki buz üstüne yazılmış gibi zamanla silinmesi, unutulmasıdır. Kuşkusuz bu “unutma” hiçbir zaman tam olamaz. Toplumsal ilişkiler çeşitli kurumlarda, mekânda, üretim araçlarında cisimleşir ve bu basit gerçek kuşaklar arasındaki sürekliliği sağlar. Geçmişten kaçış yoktur ve Marx “Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üzerine çöker” der.¹ Gelgelelim her yeni kuşak farklı bir ortamda etkinlik gösterir. Bu nedenle, uzun bir dönem boyunca uğrunda mücadele verilen sorunlar bile daha sonraki kuşaklar için anlamını yitirebilir. Sovyetler Birliği’nde 1950’lerden sonra yaşananlar bunun bir örneğidir: daha önceki dönemlerde elde edilen muazzam kazanımlar sıradan, basit, verili şeylere dönüşmüş, artık kimseyi heyecanlandırmaz olmuştur. SSCB’nin dağılmasının ve kapitalizme dönüşün belki tek olumlu sonucu, bu kayıtsızlık halinin de geride kalmasıdır.

¹ Karl Marx, *Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1990, s. 13-4.

Kolektif unutuşun diyalektiğine bir başka örneği Türkiye’den verebiliriz. Gezi isyanında sokağa çıkan gençlerin çoğu herhalde 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin çöküşünün ardından komünizmin, ideolojilerin, politikanın ve hatta tarihin sonunun ilan edildiğini bilmez. Bilse bile haklı olarak pek önemsememez. Tarih yoluna devam etmiş, yirmi yıl önce gündemi ve zihinleri işgal eden tartışmaların çoğu bugün için tamamen anlamsız hale gelmiştir. Zira şimdi kriz içinde olan, kapitalizmin kendisidir.

Son otuz yıldır bıktırıcı bir biçimde insanlığın sorunlarına nihai çözüm formülü olarak sunulan serbest piyasa ve burjuva demokrasisi ikilisinin dünyayı yeni felaketslere sürüklediği açıklık kazanmıştır. İçinde bulunduğumuz dönemde krizin derinliğini anlamak için basit bir soru yetecektir: kapitalizm (veya “serbest piyasa”) herhangi bir toplumsal soruna çözüm sunuyor mu? Örneğin, tüm dünyayı kasıp kavuran ve gençleri çok daha fazla etkileyen işsizlik belasını halletmeye yönelik ciddi bir proje veya öneri var mıdır? Otuz yıldır bir yandan teknoloji ilerler ve verimlilik artarken bir yandan da çalışma saatlerinin giderek uzadığını, çalışma koşullarının daha da bozulduğunu, taşeronlaşmanın hızlandığını, esnek, enformel, güvencesiz çalışmanın yaygınlaştığını herkes deneyimiyle bilir. Hepsi de neoliberal politikardan kaynaklanan tüm bu sorunlara “serbest piyasa” içinde çözüm bulmanın, hatta aramanın mümkün olduğunu gerçekten düşünen tek bir kişi var mıdır? Bu soruların sayısı elbette artırılabilir, üstelik burada söz konusu olan yalnızca dar anlamda “ekonomik” olgular değildir. Kapitalizmin, gittikçe felaket boyutuna çıkardığı ekolojik krize dair de hiçbir ciddi çözüm önerisi yoktur. Hatta siyasal düzlemde, otoriter rejimleri, ABD ve Avrupa’da yaygınlaşan ırkçılığı, yeniden güç kazanan faşizmi, dinci gericiliğin hızlı yükselişini dikkate aldığımızda burjuva demokrasisi ölçülerinde bile muazzam bir gerilemenin yaşandığı açıktır. Kısacası insanlık, şimdilik pek farkında gibi görünmese de büyük bir siyasal-toplumsal-ekonomik krizin içinde debelenmektedir.

Neoliberal kapitalizmin yarattığı tahribatın bir yönü de “reform” fikrinin zayıflamış olmasıdır. Kapitalist piyasanın ezici tahakkümü herhangi bir alternatifin düşünülmesini bile zorlaştırmış, kabaca 1930’lardan 1970’lerin ortalarına kadar ekonomi politikalarına damga vuran Keynesçi yaklaşım şimdilik rafa kaldırılmıştır. Sermaye cephesi 2008 sonlarından beri devam eden büyük bunalıma rağmen neoliberal ilkelerden taviz vermediyse, buna gerek duymadığındandır. Finans piyasalarına yönelik düzenlemelerin yeni ayrıntılar eklenerek bir miktar daha geliştirilmesi dışında, sermayenin mevcut “model”den uzaklaşmayacağı bellidir. 1971 yılında TÜSİAD’ın kuruluş

bildirgesinde bağıllığını ilan ettiği “karma ekonomi”yi bugün birisi ciddi ciddi önermeye kalksa, muhtemelen sosyal medyada alay konusu olur.

Diğer taraftan, sistemi reformdan geçirmek isteyen yaklaşımların gözden düşmesi, devrimci arayışların hızlanması sonucunu da doğurmuştur. Önümüzdeki dönemde kapitalist barbarlığa karşı tüm dünyada sosyalizmin yükselişe geçeceğini düşünmek, iflah olmaz bir iyimserlik değil, gerçekçi bir öngörüdür. Kuşkusuz, sosyalizmin 1990’lı yıllardaki itibar kaybı kolektif bellekte derin izler bırakmıştır, ancak yeni devrimci kuşakların bunu fazla dert ettikleri söylenemez. Dünya genelinde başta işçi ve öğrenci gençlik olmak üzere politik olarak en dinamik unsurlar eşitliğe, özgürlüğe, kısaca sosyalist ideallere açıktır, hatta açtır.

Gelgelelim sosyalist kampta genel bir düşünsel dağınıklığın yaşandığı da inkâr edilemez. 20. yüzyılın ikinci yarısında hem Batı Marksizmi denilen geleneğin hem de “reel sosyalist” denilen ülkelerdeki teorik geriliğin yarattığı olumsuz etkiler bir çırpıda bertaraf edilemeyecek kadar büyüktür. 21. yüzyılın sosyalizmi üzerine ciddi olarak düşünebilmek için, 20. yüzyılın sosyalist inşa deneyimleriyle dürüstçe yüzleşmek, bu deneyimlerden dersler çıkarmak acil ve hayati bir önem taşır. Bu bağlamda, kendisinden sonra gelenleri dolaylı veya dolaysız çeşitli yollardan etkilemiş olması nedeniyle, öncelikle Sovyetler Birliği deneyimini ve onun travmatik çözümlüğünü anlamak temel görevdir. Üstelik sadece anlamak da yetmez, benzer bir felaketin bir daha yaşanmaması için tedbirler almak, kapitalizme geri dönmeyecek alternatifler geliştirme yönünde çaba göstermek gereklidir.

Sovyetler Birliği deneyimini anlamaya çalışırken Marksizme özgü eleştirel bakıştan hareket etme gereği ne kadar vurgulansa azdır. Zira SSCB tarihinde, resmi iddialarla gerçeklik arasında daima büyük bir mesafe olmuştur. Bu nedenle, 20. yüzyılın ikinci yarısında Marksist solda biri resmi Sovyet tezlerini benimseyenler ve diğeri eleştirel akımlar olmak üzere kabaca iki ana yaklaşım belirginleşmiştir. Resmi yorumu izleyerek Sovyetler Birliği’ni sosyalist kabul edenler, bunun tartışılmasını bile yanlış ve hatta sosyalizm davası için zararlı bulmuştur. 1980’lerin başlarında birçok sosyalist örgütün SSCB’nin “komünizme doğru ilerlediği” tespitinde birleştiği anımsanacaktır. Çöküşün muazzam ölçeği karşısında ise bu kez süreç içindeki bazı “yanlışlar” dikkati çekmeye başlamıştır. Bu çerçevede, SBKP önderliğinin teorik yetersizlikleri, hesap hataları, ideolojik ataleti vurgulanır olmuştur. Dolayısıyla, örtük veya açık olarak, bu türden önlenebilir nitelikte hatalar olmasa Sovyetler Birliği’nin yoluna devam edebileceği varsayılmıştır.² Öte yandan,

² Bu çizgideki birçok yapıt arasından bkz. Yalçın Küçük, *Sovyetler Birliği’nde Sosyalizmin Çözü-*

çeşitli nedenlerle SSCB'ye eleştirel bakanlar arasında da bazıları birbirine taban tabana zıt olan birçok farklı yorumun yaygınlık kazandığı görülür. Bu eleştirel grup kendi içinde üç ana ekole ayrılır. Liberal eğilimli sosyalistler, Sovyetler Birliği'ni genellikle totaliter bir toplum olarak değerlendirmiş ve özellikle Stalin dönemi ile Alman faşizmi arasında paralellikler kurmuştur. Trotskiy'in ortodoks izleyicileri, genellikle "işçi devleti"ni esas alan (bürokratik veya yozlaşmış işçi devleti) formülasyonları savunmuştur. Diğer gelecekler ise SSCB'yi devlet kapitalizmi, devlet sosyalizmi, bürokratik kolektivizm ve hatta (Çin yanlısı ekollerde) "sosyal emperyalizm" gibi kavramlar ekseninde yorumlamıştır.³

Tüm bu tartışmaların ilk elden gösterdiği şey, Sovyetler Birliği'ni anlamının pek de kolay olmadığıdır. Aynı anda hem sosyalist hem de kapitalist olduğu öne sürülebilen bir ülke, her iki sistemden de bazı özellikler taşıyan özgül tipte bir toplum sayılabilir. Bu nedenle, farklı kriterlerle bakıldığında farklı yönleri göze çarpar. Sovyet deneyimini yalnızca bir kapitalizm türü saymanın tarihsel maddeci açıdan fazla anlamlı olduğu söylenemez. Öte yandan, Sovyetler Birliği'nin sosyalist aşamaya ulaştığını kabul edenler de herhalde sosyalizmin kapitalizmden **üstün** bir üretim tarzı olduğunu kanıtlamakta epeyce zorlanacaktır. İki görüş de belirli sorunlar içeriyorsa, kestirme bir yoldan gidip bu ikisini sentezleyerek "ortalarda bir yerde" daha doğru bir yoruma ulaşmak akla uygun görünebilir, ancak bu da olanaklı değildir. Böyle doğrusal bir tarih anlayışında SSCB kapitalizmden "uzaklaşmış" ve belli bir "mesafe" kat ederek sosyalizme az veya çok "yaklaşmış" gibi algılanacak, düz bir hat üzerinde ilerliyor gibi düşünülecektir. Bu algıdaki sorun, geçişin diyalektiğinin bir yana bırakılmasıdır.⁴ Geçiş toplumu en az kapitalist toplum kadar derin çelişkiler barındıran bir formasyondur ve hangi yöne evrileceği önceden belli değildir. Sonuç, o toplumun kendi içindeki dinamiklerle dünya genelindeki mücadeleler arasındaki çoğu zaman çatışmalı ilişkilerle şekillenir.

lüşü, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991; İgor Gali, V.İ. Gromov, G.A. Vasilyev, O.S. Şenin, *Sovyetler Birliği Neden/Nasıl Yıkıldı*, çev. Arif Berberoğlu, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008; Kemal Okuyan, *Sovyetler Birliği'nin Çözülüşü Üzerine Anti-Tezler*, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 3. baskı, 2014.

³ Kendisini Trotskist olarak tanımlamakla birlikte Trotskiy'in yozlaşmış işçi devleti formülasyonunu kabul etmeyenlerin bir kısmı bu son gruptadır. Bazı örnekler için bkz. Antonio Carlo, *Sovyetler Birliği'nin Sosyo-Ekonomik Karakteri*, çev. Emre Adıgüzel, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985; Tony Cliff, *Rusya'da Devlet Kapitalizmi*, çev. Ali Saffet, Tarık Kaya, İstanbul: Metis Yayınları, 1990; Alex Callinicos, *Troçkizmin Tarihi*, çev. Mahmut Kurdoğlu, İstanbul: Z Yayınları, 1991.

⁴ Marc Rakovski, bizzat "geçiş" kavramının doğrusal bir tarih anlayışı içerdiğini öne sürer. Bkz. "Marxism and the Analysis of Soviet Societies", *Capital and Class*, no: 1, Bahar 1977, s. 85. Ancak, esas olarak Sovyet toplumunun kurumsal yapısına odaklanan Rakovski'nin de doyurucu bir alternatif önerdiği söylenemez.

Marx ve Engels geçiş süreci üzerine fazla yazmadılarsa, bunun nedeni bazı muhaliflerinin öne sürdüğü gibi⁵ bu konuda düşünmeyi reddetmeleri veya sorunların önemli olmayacağına inanmaları değil, yaşadıkları dönemde Paris Komünü gibi kısa süreli ve yerel bir deneyim dışında yeterli tarihsel birikimin olmamasıdır.

Bugün durum farklıdır ve sorun tarihsel deneyimin eksikliği değil fazlalığıdır. Neredeyse 20. yüzyılın tamamını ve birçok farklı ülkeyi içeren sosyalist inşa sürecinin Marksist bakışla anlaşılabilmesi için, gerek Marx ve Engels'in gerekse Lenin'in ve Trotskiy'in yazdıklarının eleştirel bir gözle değerlendirilmesi büyük önem taşır. Bu yazının amacı, bu kolektif göreve, geçiş toplumunun analizi açısından kritik bazı temalara odaklanmak suretiyle katkı sunabilmektir. Aşağıda ilk olarak Marx ve Engels'le başlayıp Lenin ve Trotskiy ile devam eden teorik geleneğin bazı merkezi önermeleri kısaca hatırlatılacak, ardından Trotskiy'in yorumu, özellikle de *İhanete Uğrayan Devrim*'de getirdiği katkılar değerlendirilecektir.

Trotskiy önemlidir, zira hem klasik Marksizme olan teorik hâkimiyeti hem de muhalefette yer alması nedeniyle erken dönem Sovyetler Birliği'nin **eleştirel** analizini gerçekleştirmek için belki en elverişli konumdadır. Ekim devriminin Lenin'le birlikte başta gelen iki önderinden biri ve iç savaşta Kızılordu'nun komutanı olarak Trotskiy'in Lenin'in ölümünün ardından yaşanan iç çekişmelerde muhalefet saflarına düşmesi, SSCB deneyimini serinkanlı biçimde değerlendirebilmek açısından onu eşsiz bir konuma getirmiştir. Yeni rejimi ne abartılı biçimde övmekte ne de ölçsüz biçimde yermekte nesnel bir çıkarı vardır. Bu konumun bir sonucu olarak, Perry Anderson'un vurguladığı gibi, Stalin döneminin siyasal açıdan dengeli bir analizini yapabilmıştır.⁶ Trotskiy, Sovyetler Birliği'nin bir işçi devleti karakteri taşıdığını kabul etmiş, dış müdahalelere ve emperyalist saldırılara karşı onu savunma gereğini vurgulamış, ancak aynı zamanda rejimin içeride bir siyasal devrimle yenilenmesi gerektiğini de ileri sürmüştür. Öte yandan, Lenin dışında diğer Bolşevik önderler (Zinovyev, Kamenev, Stalin, hatta Bukharin), teorik donanım ve Marksist yöntemi uygulama kapasitesi bakımından açıkça Trotskiy'in gerisindedir. Salt bu iki olgu bile, Sovyetler Birliği'ni anlamaya çalışan bir Marksistin Trotskiy'in yorumlarını dikkate almasını gerektirir.

⁵ Örneğin bkz. Alec Nove, "Marx, Piyasa ve 'Uygulanabilir' Sosyalizm", çev. Nail Satlıgan, Osman Akınhay (der.) *Piyasa Sosyalizmi Tartışması* içinde, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 24.

⁶ Bkz. Perry Anderson, "Trotsky's Interpretation of Stalinism", *New Left Review*, 1/139, 1983, s. 55.

Marx ve Engels: komünizme geçiş

Bilindiği gibi Marx öncelikle kapitalist üretim tarzını analiz etmiş, komünizme ilişkin olarak ise bazı temel noktaları belirtmekle yetinmiştir. Marx ve Engels'in gençlik yıllarından itibaren benimsedikleri ilke, komünizmin tarihin gerçek hareketi olduğudur. Bu bir ütopya veya masa başında kurgulanıp sonra uygulamaya konulacak bir proje değil, sınıfların gerçek mücadeleleri ile şekillenecek bir gelecektir. Bertell Ollman'ın Marx'ın yöntemi üzerine çalışmasında vurguladığı gibi, gelecek “sadece bugünün ne olacağı değildir; aynı zamanda gelecekte ortaya çıkacak her şey bir potansiyel olarak bugünde, bugünün tüm mevcut biçimlerinde var olur.”⁷ Bir başka deyişle, gelecek, üzerine sıfırdan yeni cümlelerin yazılacağı boş bir defter sayfası gibi karşımıza çıkmayacaktır. Daha ziyade, bugünün çelişkili ilişkilerinden ve bu çelişkilerin içerdiği potansiyellerin gelişmesinden doğacaktır. Tam da bu nedenle, komünizm kapitalizmin tarihsel gelişiminin bir sonucu olacaktır. Marx ve Engels'in tüm yaşamları boyunca döne döne vurguladıkları ana fikir budur: “Komünizm, bizce, oluşturulması gereken bir **durum**, gerçekliğin kendisini uydurmak zorunda olduğu bir **ideal** değildir. Günümüzdeki durumu ortadan kaldıran **gerçek** hareketi komünizm olarak adlandırıyoruz. Bu hareketin koşulları, bugün mevcut olan öncüllerden doğmaktadır.”⁸

Bu ana görüşün birbiriyle bağlantılı iki temel dayanağı vardır. İlk olarak, kapitalizm üretici güçleri olağanüstü hızlı biçimde geliştirir. Marx ve Engels'e göre burjuvazi, “henüz yüz yılı bulmayan sınıf hâkimiyeti süresince daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve daha görkemli üretici güçler” yaratmıştır.⁹ Komünizmin maddi temelini üretici güçlerin gelişmesi oluşturur. Bu sadece üretim araçlarının, teknolojinin ve bilimin ilerlemesi anlamına gelmez. Kapitalizmle birlikte emeğin, bu en devrimci üretici gücün toplumsal niteliği de gelişir. Bir bakıma, kapitalizmin tarihsel misyonu emeğin ve üretimin toplumsallaşmasını sağlamaktır. Bunun sonucunda ise kapitalizmden üstün bir toplumsal biçim gündeme gelecektir.¹⁰ Bu yeni biçime

⁷ Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı: Marx'ın Yönteminde Adımlar*, çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2006, s.146.

⁸ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2. baskı, 2013, s. 43 (vurgular asıl metinde).

⁹ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2013, s. 46 (vurgular asıl metinde).

¹⁰ “Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilir.” Karl Marx, *Kapital 1. Cilt*, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2010, s. 729.

geçişini sağlayacak toplumsal güç işçi sınıfıdır. Ana görüşün dayandığı diğer temel budur: kapitalizm, proletaryayı, tarihsel bir özne olarak işçi sınıfını da yaratır ve geliştirir. Marx ve Engels'e göre "büyük sanayinin en has ürünü" olan proletarya ile birlikte kapitalizm kendi mezar kazıcısını yaratmış olur.¹¹

Komünizme geçişin bu iki temelini (maddi ve toplumsal yanlarını) kapitalizmin gelişmesi sağlıyorsa, mantıksal sonuç, komünizmin gelişmiş kapitalizmden **sonra** gerçekleşeceğidir. Nitekim Marx ve Engels, alternatif devrim senaryolarını daima bir Avrupa devrimini etkileme potansiyeli açısından ele alırlar. Örneğin, Birinci Enternasyonal döneminde İrlanda sorunu ile ilgilendiklerinde, Marx Avrupa devrimi için İngiltere'de bir devrimi, bunun için de İrlanda'da bir devrimi gerekli görmüş, ancak bu fikirden bir genel devrim teorisi türetmemiştir.¹² 1880'li yıllarda Marx ve Engels, bu kez Rusya'da köy komünlerinden komünizme doğrudan geçiş olasılığı üzerine kafa yorurlar.¹³ Bu çerçevede, olası bir Rus devriminin ancak batıda bir işçi devrimine yol açtığı takdirde komünizme yönelebileceğini; ayrıca, Rusya dünya kapitalizmi ile ilişkileri nedeniyle hızla dönüştüğü için böyle bir geçişin zayıf ihtimal olduğunu belirtirler. Buna kıyasla Avrupa'da bir devrim çok daha muhtemeldir. Marx ve Engels'in genel olarak Fransız devrimi gibi klasik tipte ve başlıca Avrupa ülkelerine yayılacak bir büyük siyasal-toplumsal devrim tasavvur ettikleri söylenebilir. Temel beklentileri ise devrimin öncelikle gelişmiş kapitalist Avrupa ülkelerini içermesi, bu ülkeler dünyaya hâkim olduğundan zorunlu olarak evrensel bir biçime bürünmesidir. Nasıl ki burjuva devrimleri tüm dünyada sermaye egemenliğini getirdiyse, komünizm de dünya ölçeğinde gerçekleşecektir.¹⁴

Kuşkusuz, bir tarihsel çağdan diğerine tek bir hamlede sıçramak olanaksızdır. Kapitalizmle komünizm arasında bir geçiş dönemi yer alacaktır. Bildiği gibi Marx bu evreyi "proletarya diktatörlüğü" olarak adlandırır.¹⁵ Bu geçiş evresi için öngörü, her iki sistemin yani hem kapitalizmin hem komünizmin unsurlarının çelişkili biçimde bir arada yer alacağıdır. Hatta yalnızca

¹¹ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, s. 56.

¹² Bkz. Özgür Öztürk, "Hindistan ve İrlanda: Marx ve Sömürgecilik", *Dipnot*, no: 10, 2012.

¹³ Karl Marx, "Vera Zasuliç'e Mektup, 8 Mart 1881", Karl Marx ve Friedrich Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, çev. Mihri Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2. baskı, 1977, s. 264. Ayrıca bkz. Friedrich Engels, "1890 Almanca Baskıya Önsöz", Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Yılmaz Onay, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1998, s. 38.

¹⁴ "[P]roletarya yalnızca **evrensel-tarihsel** olarak var olabilir, tıpkı onun eyleminin, komünizmin, yalnızca 'evrensel-tarihsel' bir varlık olarak mevcut olabileceği gibi." Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 43 (vurgu asıl metinde).

¹⁵ Karl Marks, "Gotha Programının Eleştirisi", Karl Marks ve Friedrich Engels, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Eriş Yayınları, www.kurtuluscephesi.com/orjinal/gotha.pdf, 2003, s. 29.

geçiş dönemi değil, komünizmin erken evresi bile “bağrından çıktığı eski toplumun damgasını” taşıyacaktır.¹⁶ Örneğin, emeğin çalışma süresine göre ödüllendirilmesi gibi aslında meta mübadelesini düzenleyen bir ilke, farklı bir içerik ve biçim altında da olsa bölüşüm ilişkisine temel oluşturacaktır.

Öte yandan, geçiş dönemi devleti de tüm devletler gibi bir sınıf hâkimiyeti aracıdır, ancak şu farkla ki bu kez proletaryanın, Marx’a göre kapitalizmin gelişmesiyle toplumun ezici çoğunluğunu oluşturacak sınıfın elindedir. Proletarya diktatörlüğü daha baştan itibaren farklı tipte bir devlettir. Geçiş evresinde en önemli adım üretim araçlarının kolektif mülkiyet altına alınmasıdır ve kapitalist gelişme ile sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesi bunu zaten önemli ölçüde hazırlayacaktır. Üretim araçlarına toplumun el koymasından üç temel sonuç çıkar. İlk olarak, Engels’in ünlü formülüne göre, proletarya devletinin ilk adımı, yani üretim araçlarının toplumsal mülkiyet altına alınması, aynı zamanda devletin sönmesi yolundaki ilk adımdır.¹⁷ İkinci olarak, insanların idaresinin yerine artık şeylerin idaresi başlar. Proletarya, kapitalist devlete el koyup onu kendi amaçları için kullanmaktan ziyade, ona ve genel olarak devlete son verir. Bu süreçte profesyonel ordunun yerine halk milisi, sivil bürokrasinin yerine halk idaresi geçer. Üçüncüsü, yine Engels’in vurguladığı gibi, toplumsal üretim içindeki kapitalizme özgü anarşinin yerini bilinçli planlama alır.¹⁸ Sovyetler Birliği’nin erken döneminde planlama, Trotskiy’in 1920 yılından itibaren ısrarla talep ettiği bir uygulama olmasına rağmen ancak 1929 sonrasında, Trotskiy’in önderliğini yaptığı Sol Muhalefet’in tasfiyesinin ardından yürürlüğe girecektir.

Doğal olarak, Marx ve Engels’in ortaya koydukları çerçevede açıkta kalan birçok nokta vardır. Örneğin proletarya ile partisi arasındaki ilişki nasıl olacaktır? Partinin bileşimi ve yakın hedefleri nelerdir? Proletarya partisiz de bir devrim gerçekleştirebilir mi? Devrim geri bir ülkeden başlayabilir mi? Bu sorular elbette çoğaltılabilir. Ancak Marx ve Engels’in bu sorulara her zaman açık ve net yanıtlar verdikleri söylenemez. Tarihsel deneyim eksikliği nedeniyle o dönem için böyle net yanıtlar getirmek aslında olanaklı da değildir. Marx belirli bir örgütlenme biçimini mutlaklaştırmadığı gibi, parti terimini farklı dönemlerde farklı olguları ifade edecek biçimde de kullanabilmiştir.¹⁹ Diğer taraftan, Avrupa işçi sınıflarının ve sosyal demokrat

¹⁶ Karl Marks, “Gotha Programının Eleştirisi”, s. 19.

¹⁷ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 2. baskı, 1977, s. 443-4.

¹⁸ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 447.

¹⁹ Bkz. John Molyneux, *Marksizm ve Parti*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Belge Yayınları, 1991, s. 16, 22.

partilerinin Marx ve Engels'in devrimci beklentilerini fazla karşılamadığını da belirtmek gerekir. 19. yüzyıl sonlarında Avrupa'da daha ziyade reformist ve ekonomist eğilimler güçlenecek, bu eğilimler II. Enternasyonal çatısı altında baskın hale gelecektir. Marx ve Engels'in kaçınılmaz olarak açık bıraktığı birçok siyasal soruya, kısmen Avrupa ülkelerinde, daha çok da Çarlık Rusyası'nda yanıt aranacaktır.

Ekim devrimine giden yol

19. yüzyıl sonlarından Ekim devrimine kadar olan dönemde Rus Marksistlerinin temel kavrayışı şu şekilde ifade edilebilir: kapitalizmin gelişmesi dünya çapında eşitsiz (Lenin) ve bileşik (Trotskiy) bir nitelik taşır ve bu nedenle Rusya gibi geri ülkelerde büyük bir devrimci potansiyel ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Rus devrimci hareketi başta Almanya olmak üzere Avrupa'nın büyük sosyal demokrat partileri ile ilişki içinde geliştirse de, zamanla devrim beklentileri Avrupa'dan Rusya'ya kayacaktır. 1905 devrimi ile açılan süreçte Rus devrimciler, adım adım ve şaşkınlıkla, II. Enternasyonal'in temsil ettiği Marksizm türünün ne kadar derin biçimde reformist ve ekonomist bir karakter taşıdığını fark edeceklerdir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından belli başlı büyük partilerin hemen hepsinin savaş kredileri lehinde tavır almaları, Lenin'i hızla yeni politik formülasyonlara yöneltmiştir. Burada özellikle emperyalizm teorisi çok önemlidir.²⁰ Lenin'e göre, birincisi, emperyalizmle birlikte batı ülkelerinde bir işçi aristokrasisi ortaya çıkmıştır ki reformist politikaların arkasındaki esas toplumsal güç budur. İkincisi, özellikle doğuda, ulusal sorun patlamalı biçimlere bürünmüş ve emperyalizme karşı politik mücadelede yeni bir alan açılmıştır. Üçüncüsü ise emperyalist zincirin zayıf halkasından, yani Rusya'dan kırılacağı önermesidir.

20. yüzyıl başı itibariyle, eşitsiz ve bileşik gelişme sonucunda Çarlık Rusyası gibi geri bir ülkede son derece derin çelişkiler birikmiştir. Bir yandan, feodal kabuğunu kıramamış bir toplum ve buna bağlı olarak zayıf bir burjuvazi vardır. Ancak diğer yandan, özellikle yabancı yatırımların hızlanması sonucunda, ülkenin bazı yörelerinde belli başlı sanayi merkezleri

²⁰ Bkz. V.I. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin en Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol Yayınları, 1992; *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri*, çev. Tektaş Ağaoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1995. Lenin'in yeni formülasyonlar geliştirebilmesinde Birinci Dünya Savaşı patlak verdikten bir ay sonra Hegel'in *Mantık Bilimi* yapıtındaki diyalektiği incelemeye başlaması da etkili olmuştur. Bkz. Kevin B. Anderson, *Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi*, çev. Ertan Günçiner, İstanbul: Yordam Kitap, 2014; Michael Löwy, "Hegel'in Büyük Mantığından Petrograd Finlandiya istasyonuna", *Devrimci Marksizm*, no: 21/22, 2015.

oluşmaya başlamış ve o dönemin ölçülerinde hayli gelişkin bir işçi sınıfı hareketi doğmuştur. Gündemde bir toplumsal devrim vardır ama bunun nasıl bir devrim olacağı, işçi sınıfının hangi toplumsal kesimlerle ne tür bağlar kuracağı tartışma konusudur. Marksist gelenekte devrimin karakteri sorusuna iki yanıt verilmiştir: hem Menşeviklere ve Sosyalist Devrimcilere hem de Bolşeviklere göre bu bir burjuva demokratik devrim olacaktır. 1917 öncesinde proletarya öncülüğünde bir sürekli devrimi öngören neredeyse yalnızca Trotskiy'dir.²¹ Öte yandan, ittifaklar konusunda saflaşma daha farklıdır. Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler proletaryanın burjuvazinin bazı kesimleriyle ittifak kurması gerektiğini düşünürken, Bolşevikler ve Trotskiy yoksul köylülükle ittifakı savunmuştur. Bolşevikler bu ittifakın demokratik devrim için kurulacağını düşünürken, Trotskiy ittifakta öncü güç olacak proletaryanın demokratik aşamada kalamayacağını ileri sürmüştür. Bilindiği gibi Trotskiy bu görüşleri 1905 devriminin hemen ardından kaleme aldığı *Sonuçlar ve Olasılıklar* başlıklı çalışmasında ortaya koymuştur.²² Ancak bu çalışma o dönemde yaygın olarak dolaşıma girmeyecek ve Lenin bile Ekim devriminden sonra okuyabilecektir (1919'da yeni bir baskısı yapılmıştır).

Trotskiy'in tezinin yaygınlık kazanmamasının bir nedeni, muhtemelen, sürekli devrim teorisinin Rus işçi sınıfı için hayli zorlu bir gelecek öngören siyasal içerimleridir. Buna göre, proletarya ile köylülüğün ittifakı devrimin ilk (demokratik) evresinde sorunsuz ilerleyebilir. Zira bu dönemde köylülük, toprağın bölüşülmesi gibi uygulamalar nedeniyle devrimin yanında yer alacaktır. Ancak, ikinci (sosyalist) aşamaya geçişle birlikte proletarya ile köylülük arasındaki çelişkiler derinleşecektir.²³ Trotskiy, küçük üretimin ve dolayısıyla küçük burjuva eğilimlerin yaygınlığı nedeniyle köylü kitlesinin tarımda kolektivizasyona büyük engel çıkaracağını düşünür. Dolayısıyla, nüfusun çoğunu köylülük oluşturduğundan, işçi sınıfı kısa süre sonra her yönden gelen saldırılara karşı iktidarda yalnız kalacaktır. Bu ortamda diğer kapitalist ülkelerin baskıları da şiddetlenecektir. Bir yandan sürekli askeri saldırı tehlikesi, diğer yandan ise belki çok daha büyük bir tehlike olan ekonomik baskılar, devrimin yaşamasını zorlaştıracaktır. Tüm bu nedenlere bağlı olarak, bir Avrupa ülkesinden, özellikle de bir Alman devriminden

²¹ Bkz. Lars T. Lih, "Democratic Revolution in Permanenz", *Science and Society*, cilt: 76, no: 4, 2012.

²² Lev Trotskiy, *Sonuçlar ve Olasılıklar*, çev. Orhan Koçak, İstanbul: Kardelen Yayınları, 1990. Trotskiy daha sonraki sürgün döneminde, bu yapıtı ve ona yönelik eleştirilere (tek ülkede sosyalizm teorisine) yanıtlarını bir arada yayımlamıştır. Bkz. Leon Troçki, *Sürekli Devrim*, çev. A. Muhittin, İstanbul: Köz Yayınları, 1976.

²³ Lev Trotskiy, *Sonuçlar ve Olasılıklar*, s. 62-3.

yardım görmediği sürece Rusya’da devrimin kendi başına ayakta kalması olanaklı görünmemektedir. Rus devriminin biricik tarihsel anlamı, komünist devrimi dünyaya yaymak için bir üs olmasıdır.

Bu tartışmalarda Lenin’in başlarda demokratik devrim görüşünü savunduğu, zamanla kesintisiz bir devrim anlayışına geçtiği ve 1917’den itibaren de Trotskiy’in konumuna epeyce yaklaştığı söylenebilir. Gelgelelim Lenin’in devrimin karakteri sorununda her zaman çok net ifadeler kullandığı söylenemez. Daha doğrusu, görüşlerinde zaman içinde belirli kaymalar olmuş, hatta Ekim devriminin ardından sosyalizmin tanımlayıcı kriterlerinin çıtasını hayli aşığıya çekmiştir. Nitekim 1920 yılında bir kongrede “Komünizm, Sovyet iktidarı artı bütün ülkenin elektrifikasyonudur” biçimindeki ünlü formülü ortaya atmıştır. Bu tarz formülasyonlar Lenin’in ölümünün ardından Stalin’in 1924 yılında öne sürdüğü “tek ülkede sosyalizm” tezi etrafında başlayan tartışmalarda Stalin taraftarlarınca kanıt olarak kullanılacaktır. Buna karşılık Trotskiy, aynı tartışma çerçevesinde dünya devrimine çok daha fazla vurgu yapmaya yönelecektir.²⁴

İhanete uğrayan bir devrime dair

Trotskiy’in sürgün yıllarındaki teorik faaliyetinin doruk noktası, 1936 yılında tamamladığı *İhanete Uğrayan Devrim*’dir.²⁵ Erken dönem Sovyet rejiminin en dikkate değer analizlerinden birini içeren bu yapıtta Trotskiy, 1930’lu yılların ortaları itibariyle Sovyetler Birliği’nin genel bir tablosunu, daha doğrusu bir röntgen filmini sunar.²⁶ SSCB’nin ekonomisini, siyasal ve toplumsal yapısını, sanatını, kültürünü, dış ilişkilerini, hatta askeri örgütlenmesini bile ele alarak tartışır. Bu çok sayıdaki farklı alan arasındaki karşılıklı ve karmaşık iç bağlantıları sergilemekle kalmaz, aynı zamanda tüm bu olguları dünyadaki genel sınıf mücadelesi çerçevesine de yerleştirir. Trotskiy’in tartışmasında bu karmaşık bütünlük içinde bir düzeyden diğerine rahatça geçilir, ancak okuyucunun işi de zorlaşır. Nedenlerle sonuçların böyle birbirinin içine geçtiği diyalektik bir akıl yürütme, özellikle analitik düşünceye yatkın batılı okuyucu açısından takip etmesi zor bir metin demektir.

Trotskiy’in analizinde, bir geçiş toplumu olarak Sovyetler Birliği üretim

²⁴ Bkz. Erik Van Ree, “Socialism in One Country: A Reassessment”, *Studies in East European Thought*, no: 50, 1998.

²⁵ Bkz. Sungur Savran, “20. yüzyılın *Das Kapital*’i”, *Devrimci Marksizm*, no: 15, 2011.

²⁶ Lev Davidoviç Trotskiy, *İhanete Uğrayan Devrim: SSCB Nedir ve Nereye Gidiyor*, kolektif çeviri, İstanbul: Alef Yayınevi, 2006. Yazıda bu kitaba referanslar parantez içinde sayfa numarası ile belirtilecektir.

ile tüketim, mülkiyet ile bölüşüm, altyapı ile üstyapı, kapitalizm ile sosyalizan unsurlar arasındaki karşıtlıklar ve çelişkilerle damgalanmıştır. Üstyapı kapitalizmin bile gerisindedir, ama altyapı belirli ölçüde sosyalist yönde dönüşmüştür. Bölüşümde kapitalist normlar devam etmektedir, ama mülkiyetin toplumsallaşması yönünde adımlar atılmıştır. Tüketim burjuva kriterlere dayanmasına rağmen üretim kısmen sosyalist karakterdedir. “Sosyalizm öncesi sorunların çözümü için sosyalist yöntemlerin uygulanması, işte Sovyetler Birliği’nde günümüzdeki ekonomik ve kültürel çatışmanın özü tam da budur” (s. 75). Trotskiy’e göre genel olarak geçiş toplumunda devlet, “baştan dolaysız biçimde ikili bir karakter taşır: Üretim araçlarında toplumsal mülkiyeti savunduğu ölçüde sosyalisttir; tüketim maddelerinin bölüşümü, kapitalist bir değer ölçüsüne ve bundan doğan bütün sonuçlara uygun biçimde yapıldığı ölçüde burjuvadır” (s. 73). Dolayısıyla Sovyetler Birliği’nde ortaya çıkan durum bu genel kalıba uyar. Ancak, tüm bu çelişkiler aynı zamanda sürdürülemez niteliktedir:

Sovyet rejiminin derinliklerinden iki zıt eğilim çıkmakta. Rejim, çürümekte olan bir kapitalizmin aksine, üretici güçleri geliştirdiği ölçüde, sosyalizmin ekonomik temelini hazırlıyor; en tepedeki katmanın yararına, burjuva bölüşüm normlarının her geçen gün daha aşırılaşan ifadelerini ortaya çıkardıkça, bir kapitalist restorasyonun hazırlığını yapıyor. Mülkiyet biçimleri ile bölüşüm normları arasındaki zıtlık, sınırsızca artamaz. Ya burjuva normları, şu veya bu biçimde üretim araçlarına nüfuz etmek zorundadır ya da bölüşüm normları, sosyalist mülkiyet sistemine uygun hale getirilmelidir (s. 338).

Bu temel çelişkilerin altında, Rusya’nın geri bir ülke ve kapitalist gelişmenin sağlayacağı emeğin ve üretimin toplumsallaşma düzeyinden mahrum kalmış olması yatar. Yine de Ekim devrimi ile mülkiyet rejiminde ve üretimin organizasyonunda radikal dönüşümlerin gerçekleştirildiği açıktır. Dolayısıyla birçok alanda çelişki ve çatışmalar ortaya çıkmıştır.²⁷ Çelişkiler özellikle tüketim alanında belirgindir, zira emeğin düşük verimlilik düzeyi nedeniyle toplumdaki herkesin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim yapılamaz (s. 80). Yeterli üretim ve dolayısıyla tüketim düzeyinin olmaması ise sonuç olarak kıtlıklara ve çeşitli toplumsal kesimler arasında çekişmelere yol açar – bürokrasiyi besleyen asıl kaynak budur:

Bürokratik iktidarın temeli, tüketim maddelerinin yetersizliği ve bu yetersizlikte

²⁷ “Günümüzün çelişkiler içindeki Sovyet rejimini bir sosyalist rejim olarak değil kapitalizmden sosyalizme geçiş halinde olan bir hazırlık rejimi olarak adlandırmak daha doğru olur” (s. 67).

kaynağını bulan her Őeye karşı mücadeledir. Mağazada bol miktarda mal bulunduğunda alıcılar canları istediği zaman alışveriş yapmaya gelebilirler. Mal kıt olduğundaysa kapıda kuyruk oluŐturmak zorunda kalırlar. Kuyruk yeterince uzadığında düzeni tesis etmek için bir polis memuru gerekir. İŞte Sovyet bürokrasinin gücünün baŐlangıç noktası budur (s. 146).

Trotskiy'in modelinde altyapıdaki çelişkiler altyapı ile üstyapı arasında uyumsuzluğa, bu durum emek verimliliğinin ve böylece üretim ve tke-timin düşük seviyede kalmasına, bu ise bürokrasinin gücünün artmasına yol açar. Bürokrasinin gücünün artışı da tersine, altyapıdaki çeliŐkileri Őid-detlendirerek, özel olarak istikrarsız bir durum yaratır. Bir başka deyişle **maddi** temelle bu temelin bürokratik örgütlenme **biçimi** arasındaki çelişki istikrarsızlık kaynağıdır. Ancak, bu durum maddi temelin ciddi bir dönüŐüm geçirdiği ve üretim araçlarının devlet mülkiyeti altına alınmasıyla sosyalist yönde adım atıldığı gerçeğini deđiŐtirmez. Trotskiy bu nedenle işçi devleti tezinde ısrar ettiği gibi, bürokrasinin bir "sınıf" olduğu iddiasını da reddeder. Gelgelelim izleyicilerinin bir kısmı, Trotskiy'in bölüŐüme odaklandığını oysa üretim belirleyici olduğunu, bürokrasiyi bir toplumsal katman olarak tanımladığını oysa bunun bir sınıf olarak görülebileceğini veya devlet mülkiyetini toplumsal mülkiyetle aynı Şey saydığını ne sürerek farklı konumlara geçecektir.²⁸ Burada bir yanlış yorumun u verdiğini görüyoruz: Trotskiy blŐmden değil üretimle bölüşüm arasındaki karŐıtlıktan hareket eder; devlet mülkiyetini toplumsal mülkiyetin yalnızca bir n biçimi olarak kavrar;²⁹ ayrıca bürokrasiyi hem bu yapının bir **sonucu** olarak, hem de gerisin geri kendi varoluŐ koşulları üzerinde etkide bulunan bir **neden** olarak ele alır. Bir başka deyişle, izleyicilerinin bir kısmı Trotskiy'in argümanının diyalektik yapısını yakalayamamıŐtır. Trotskiy'in argümanını tematik bir anlatının içine yerleŐtirmiŐ olması da muhtemelen iŐleri karmaŐıklaŐtırmıŐtır.

İhanete Uğrayan Devrim'de anlatı Sovyet toplumunun birçok yönünü içerir, ancak birbiriyle bağlantılı iki merkezi tema etrafında örülmüŐtür: emek verimliliği ve bürokrasi. Trotskiy elbette ki bürokrasi eleŐtirisıyla bilinir ve tartıŐılır, ama bu iki tema arasında daha önemli olan ve diğerini de belirleyen aslında "sorunların sorunu" (s. 97) emek verimliliğidir. Burada, diyalektikte nedenle etkinin (günlük dildeki kullanımıyla "sonucun") yer deđiŐtirmesi olarak bilinen sürecin bir başka klasik örneğini görürüz: Sovyet toplumunda

²⁸ Bkz. Alex Callinicos, *Troçkizmin Tarihi*, 4. ve 5. bölümler.

²⁹ "zel mülkiyet toplumsal mülkiyet haline gelmek için kaçınılmaz olarak devlet mkiyeti aŐamasından geçmek zorundadır, tıpkı bir tırtılın kelebek olmak için larva aŐamasından geçmek zorunda olması gibi. Fakat larva, kelebek değildir" (s. 332).

emek verimliliği, ülkenin geriliği, hem tarımda hem sanayide mekanizasyonun fazla ilerlememiş olması, kültürde ve bilgi alanında yaşanan sorunlar gibi birçok nedene bağlı olarak düşüktür, dolayısıyla düşük verimlilik bir sonuçtur. Öte yandan, bu sonucun kendisi birçok farklı alanda geriliğin kalıcı hal almasına yol açar ve böylelikle belirleyici bir nedene dönüşür. Bürokrasi bu sürecin bir ürünü olarak ortaya çıkar. Ancak, yine benzer bir tersine dönüşle, bürokrasinin kendisi de birçok toplumsal süreci olumsuz etkilemeye başlar.³⁰ Bu bir kısır döngü, örneğin kalkınma iktisadında “yoksulluk kısır döngüsü” diye bilinen türden bir süreç değildir. Sovyetler Birliği tam da bu kısır döngüyü kırmıştır. Söz konusu olan, daha ziyade, iç içe geçen ve karşılıklı olarak birbirini güçlendiren veya zayıflatan birçok çelişkinin işleyişi sonucunda, rejimin temelde istikrarsız bir nitelik kazanmış olmasıdır. Trotskiy’in yorumu, doğa bilimlerinde “pozitif geri besleme” denilen durumun bir örneği olarak görülebilir. Bir sistemde dengeden uzaklaşıldığında bu dengesizliği daha da artıracak faktörler devreye giriyorsa pozitif geri besleme; tersine, dengeden uzaklaşıldığında zıt yönde faktörler devreye girerek sistemi yeniden dengeye getiriyorsa negatif geri besleme söz konusudur. İnsan vücudundaki fizyolojik sistemlerin çoğunluğu, dengeyi sürdürmeye (*homeostaz*) yönelik negatif geri besleme süreçlerine dayanır. Örneğin kan şekeri düzeyi yükseldiğinde bunu aşağı çekecek mekanizmalar devreye girer. Buna karşılık pozitif geri besleme sürekli istikrarsızlık, daha doğrusu büyük bir kırılmaya veya krize doğru ilerleyen bir süreç demektir.³¹ Trotskiy’e göre 1930’lu yılların Sovyetler Birliği’nde yaşanan da budur. “Tam da Sovyetler Birliği dengeli bir üretim ve bölüşüm sistemi olarak sosyalizmin ilk aşamasına ulaşmaktan henüz uzak olduğu içindir ki, gelişimi uyum içinde değil, çelişkilerle doludur. Ekonomik çelişkiler toplumsal antagonizmalar yaratır”

³⁰ “Tarım alanındaki düşük üretim düzeyi, sanayide olduğundan çok daha büyük ölçüde ve daha sürekli bir biçimde sosyalist ve hatta kooperatif (kolhoz) mülkiyet biçimiyle çatışıyor. Son çözümlemede bu çelişkiden doğmuş olan bürokrasi de şimdi bu çelişkiyi derinleştiriyor” (s. 186).

³¹ Marx’ın kriz teorisinin her iki geri besleme mekanizmasını da içerdiği söylenebilir. Sermaye birikimi, üretimin sürekli genişlemesi ile değerlendirme (artık-değer üretimi) gereği arasındaki çelişki ile karakterize olur. “Çatışan etmenler eş zamanlı olarak birbirleri üzerinde karşıt yönlü etkilerde bulunur.” Bir yandan kâr oranı düşerken, diğer yandan sermayenin uğradığı değer yitimi bu düşüşü yavaşlatır ve sermaye birikimini hızlandırır: “uzlaşmaz etmenlerin çatışması dönemsellik olarak bunalımlar sırasında kendisini açığa vurur. Bunalımlar, her zaman, eldeki çelişkilerin şiddetli anlık çözümlerinden, bozulmuş olan dengeyi o an için yeniden kuran şiddetli patlamalardan ibarettir.” Karl Marx, *Kapital III. Cilt*, çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 253. Bir başka deyişle kriz, dengeden kısa süreli bir uzaklaşma değil, aksine dengesizliği sürekli genişleten sistemde değer yasasının kendisini şiddetli bir patlama ile dayatarak bir süreliğine dengeyi kurmasıdır.

(s. 68). Ayrıcalıklı bir azınlıkla sefalet koşullarında yaşayan çoğunluk arasındaki eşişsizlikler, kaçınılmaz olarak siyasi bir mücadeleye dönüşmektir (s. 176). 1930’ların başlarında abartılı bir tempoyla gerçekleştirilen kolektifleştirme, tarımsal üretim’in okmesine, canlı hayvan stokunun önemli lde yok olmasına, “daha da önemlisi kolektif çiftliklerin üyelerinin toplumsallaştırılmış mülkiyete ve kendi emeklerinin sonuçlarına bütünüyle kayıtsız” kalmalarına yol açmıştır (s. 104-5). Trotskiy’e göre genel olarak,

Sovyetler Birliği kapitalizm ile sosyalizm arasında yarı yolda bulunan çelişkili bir toplumdur ki burada: (a) retici gler devlet mülkiyetine sosyalist bir karakter verebilmek için hl yeterli olmaktan çok uzaktır; (b) Kıtılığın yarattığı ilkel birikim eğilimi, planlı ekonominin sayısız gediklerinden sızıyor; (c) Burjuva karakterini koruyan bölüşüm normları, yeni toplumsal farklılaşmanın temelinde yatıyor; (d) Bir yandan yavaş yavaş emekçilerin durumunu düzeltmekte olan ekonomik büyüme, aynı zamanda ayrıcalıklı bir tabakanın hızla oluşmasını körüklüyor; (e) Toplumsal uzlaşmazlıkları sömüren bürokrasi, kendini sosyalizme yabancı, denetimsiz bir kasta dönüştürmüştür; (f) İktidar partisince ihanete uğratılan toplumsal devrim, hl mülkiyet ilişkilerinde ve emekçi kitlelerin bilincinde varlığını sürdürüyor; (g) Biriken çelişkilerin daha da gelişmesi, sosyalizme olduğu gibi, geriye dönüp kapitalizme de yol açabilir; (h) Karşıdevrim kapitalizme doğru aldığı yolda, işçilerin direncini kırmak zorunda kalacaktır; (i) İşçiler sosyalizme doğru aldıkları yolda bürokrasiyi devirmek zorunda kalacaklardır. Son ozmlerde soru, yaşayan toplumsal glerin, hem ulusal düzeyde hem tüm dünyadaki mücadelesiyle karara bağlanacaktır (s. 347-8).

Kısacası, bir geçiş toplumu olarak Sovyetler Birliği bağrında son derece derin çelişkiler barındırdığından, Trotskiy’e göre ya bir siyasi devrimle sosyalizm yönünde ilerleyecek ya da kapitalizmin restorasyonu ile karşılaşacaktır. “Geçmişte kurtuluş reform yoluyla mümkündü. Bugünse ancak devrim yoluyla gerçekleşebilir” (s. 383). Bürokrasinin sürdürmeye çalıştığı statüko, dünya kapitalizminin krizi çerçevesinde kapitalist restorasyonu bir süreliğine ciddi bir olasılık olmaktan çıkarmış gibi görünebilir. Ancak, Trotskiy’e göre asıl sınav yaklaşan yeni savaşta verilecektir (s. 292). 1930’ların ortalarında ayak sesleri gayet açıkça duyulabilen yeni bir savaşta Trotskiy’e göre SSCB’nin yenilgişi çok muhtemeldir. Bununla birlikte, Sovyet toplumunun i çelişkileri bir devrimin koşullarını da hazırlamaktadır (s. 293-6). Ne kadar yetersiz olursa olsun, hem ekonomik hem de kltrel gelişmişlik düzeyinin artması, halk gleriyle bürokratik oligarşi arasında bir çatışmayı hazırlamakta, “lke açıkça bir devrime doğru yol” almaktadır (s. 391). Bir başka deyişle, Trotskiy’in anlatısının iki ana unsuru olan emek verimliliği ile bürokrasi arasında alttan alta derin bir çatışma vardır.

Emek verimliliği

Emek verimliliğine dar bir bakış açısından yaklaşanlar, genellikle de burjuva çevreler, Sovyetler Birliği'nde emekçilerin iş güvencesi nedeniyle tembelleştiklerini, hep kaydardıklarını, ekonominin uzun vadede gerileme sürecine girmesinin başlıca nedeninin bu olduğunu öne sürerler. Tıpkı günümüzde Yunanistan krizini açıklarken yaptıkları gibi, sorunu çalışkanlık ve tembellik ekseninde tanımlarlar. Bu yaklaşımın en gerici versiyonlarında, sosyalizmin, kapitalizm gibi rekabeti ve çok çalışmayı teşvik etmediği için başarısızlığa mahkum olduğu öne sürülür veya ima edilir. “Tembellik argümanı” basit ama etkili bir görüştür ve geniş halk kitleleri arasında olduğu kadar ne yazık ki Marksistler arasında da epeyce taraftara sahiptir.

Oysa emek verimliliği, çok daha geniş içerimleri olan bir kavramdır. Kapitalist bir toplumda bunun nihai kıstası elbette kârdır ve bu nedenle toplumsal açıdan hiç de “verimli” olmayan sonuçlar ortaya çıkar. Bu durum ana akım iktisat ve işletme yazınında çoğu zaman etkinlik (*efficiency*) kavramı ile ve teknik etkinlikle ekonomik etkinlik arasındaki ayrımla ifade edilir. Teknik etkinlik, mühendislik anlamında, çıktı ile girdiler arasındaki fiziksel ilişkiyi gösterir. Ekonomik etkinlik ise firmaların kâr maksimizasyonu ile ilişkilidir. Makro düzeyde bunun karşılığı “tahsis etkinliği”dir. Sorunun özü şudur: teknik anlamda etkin olan bir süreç ekonomik anlamda etkin olmayabilir, firmaların kâr beklentilerini karşılamayabilir. Veya tersine, teknik anlamda hiç de etkin olmayan bir süreç bile kârlılık koşullarını sağladığı ölçüde ekonomik anlamda etkin kabul edilecektir. Bir başka deyişle, kapitalist toplumda mübadele değerinin kullanım değerine egemen olması, toplum açısından esas önem taşıyan fiziksel etkinliğin gölgede kalmasına yol açar. Bununla birlikte, kapitalizm, rekabet baskısı altında, fiziksel etkinliği de sürekli olarak artırmak zorundadır. Zaman terimleriyle söylendiğinde, kapitalizm zorunlu emek zamanını azaltır, ama bunu artık-emek zamanını ve böylece kârı artırmak için yapar. Marx'ın belirttiği gibi, tüm iktisat son analizde “zamandan iktisat’a dayanır.³²

Sosyalist bir toplumda emek verimliliği denildiğinde kuşkusuz “ekonomik” etkinliği değil teknik anlamdaki etkinliği düşünmek gerekir. Birim zamanda üretilen ürün miktarının artması olarak da düşünülebilecek teknik etkinlik, sosyalizmin en önemli sorunlarından biridir. Hatta geri bir ülkede, emek verimliliğini yükseltme mücadelesi giderek ölüm kalım mücadelesine dönüşebilir. Gerçekten de emek verimliliği, son analizde sosyalizmin ola-

³² Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politığın Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 1979, s. 252, 653.

naklılığına dair bir luttür. Daha yüksek emek verimliliği, zorunlu emek zamanının azalmasını, kitlelerin daha az çalışmasını ve kendilerine daha fazla zaman kalmasını sağlar. Dolayısıyla, toplumsal bireyin özgürleşmesi için emek verimliliğinin yükselmesi şarttır. Tersine, zorunlu çalışma süresi yüksek kaldıkça, insanın doğaya ve doğa koşullarına köleliği devam eder. Trotskiy'e göre tarih, "alışma zamanından tasarruf için verilen bir mücadeleden başka bir şey değildir" (s. 109). Sosyalizm, sömürüyü ortadan kaldırdırmanın yanında, topluma daha büyük bir zaman tasarrufunu da sağlayabilmelidir.

Sosyalist bir toplumda emek verimliliğini artırmanın iki önemli yolu vardır. Biri kuşkusuz, makineleşmenin hızlanmasıdır. Sovyetler Birliği'nde bu sorun, kısmen gelişmiş kapitalist ülkelerden teknoloji ithali yoluyla özölmüştür. Ancak, Trotskiy'in de vurguladığı gibi, teknoloji ithali kapitalist ülkelerdeki sonuçları doğurmakta yetersiz kalmıştır: "Emek verimliliğimizin Avrupa ya da Amerika'ninkilerden üç, beş hatta on kez daha düşük olduğunu kaydetmek gerekir. Üretim maliyetlerimiz de buna bağlı olarak o derecede yüksektir" (s. 109). Bunun temel nedeni, iç savaş sırasında proletaryanın en ileri unsurları kıyıma uğradığından, Sovyet emekçilerinin bilgi ve beceri düzeyinin düşüklüğüdür. En karmaşık ve ileri makineler, onları işletmeyi bilen yeterli sayıda insan yoksa beklenen etkiyi yaratamaz. Dolayısıyla, ikinci ana yol olarak, kitlelerin bilgi ve költürünü artıracak tedbirler önem taşır.

Dünya ölçeğinde sosyalizm açısından kapitalist ülkelerden teknoloji ithali gibi bir çözüm elbette söz konusu olamaz. Sosyalist toplumların kendi arasında daha ileri olanlardan diğerlerine her türlü teknolojik yardımın iletilmesi gerektiği tartışmasıdır. Bununla birlikte son analizde, emek verimliliğinin yükseltilmesinde makineden ziyade makineyi kullananın beceri düzeyi belirleyici olacaktır. Dolayısıyla sosyalizmde toplumun bilgi ve beceri düzeyinin artması, emek verimliliğini yükselterek, zamandan tasarrufu ve sosyalizmin uzun vadedeki kalıcılığını belirleyecek temel faktör haline gelecektir. Sosyalist bir toplumda bilgiye, eğitime, költürel alana büyük kaynaklar ayırmak keyfi olarak karar verilecek bir lüks değil, aksine toplumun uzun vadede ayakta kalabilmesi için en önemli tedbirlerden biridir.

Diğer taraftan, sosyalist devrimi daha erken gerçekleştiren ülkeler açısından da kapitalist dünyadan teknoloji ithal etmenin bir sınırı, daha doğrusu sınıncası mevcuttur. Kapitalist koşullar altında teknolojinin gelişmesi insanın özgürleşmesine değil, aksine işçinin makineye ve dolayısıyla sermayeye bağımlılığını artırmaya yarar. Kapitalist üretimde makine, bir artık-değer üretme aracı ve sermayenin emeğe karşı mücadelesinde belki de en önemli silah-

tır.³³ 20. yüzyılda uygulamaya giren ve Fordizm ve Taylorizm olarak bilinen yeni üretim tekniklerinin emekçiler üzerindeki tahakkümü nasıl derinleştirdiği iyi bilinir. Fordizmde üretim süreci bir bant sistemi etrafında örgütlenir ve bandın hızlandırılması ile işçilerin iş dışında herhangi bir şeyle ilgilenmesinin önüne geçilir. Taylorizmde ise emek süreci en ince ayrıntısına kadar (çoğu zaman kronometre tutularak) düzenlenir ve yine işçinin mesai süresince işten başka hiçbir şeyle meşgul olmaması sağlanır.³⁴ Dolayısıyla, üretimde kullanılacak tekniklerin hiç de “nötr” olmadıkları, sınıf ilişkileriyle yoğun biçimde damgalandıkları söylenebilir. Gelgelelim Sovyet deneyiminde, ülkenin teknolojik açıdan son derece geri olması nedeniyle bu sorun göz ardı edilmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında Lenin, Gramsci ve Trotskiy de dahil Marksistlerin büyük çoğunluğunun Fordist ve Taylorist denilen teknikleri olumlu bulduğu, en azından ciddi bir itiraz getirmediği biliniyor. Günümüzde geçiş toplumu veya sosyalizm üzerine düşünürken, emek süreçlerinin nasıl örgütleneceği konusunda daha farklı yollar bulmak gerektiği açıktır.

Erken dönem Sovyet deneyiminde emek verimliliğini yükseltmek üzere uygulamaya giren başka yöntemler de vardır. Trotskiy, bunlardan özellikle (Marx’ın “kapitalist üretime en uygun yöntem” kabul ettiği) parça başı ücret sistemine geçişi ve Stahanov hareketini tartışır. Bunların her ikisi de sorunu gerçekten köküne inerek çözmekten uzak, uzun vadede emekçileri aşırı ölçüde yıpratın ve son analizde aslında verimlilik artışı da sağlamayan yöntemlerdir (s. 113-4). “Bürokrasi bütün gücüyle işçileri mahmuzluyor, ama emek gücünü doğru kullanmaktan acizdir” (s. 17).

Sovyetler Birliği’nde emek verimliliğinin düşük düzeyi, birçok farklı alanda sonuçlar doğurmuştur. Trotskiy’e göre üretici güçlerin kapitalist açıdan bile düşük olan düzeyi, toplumsal mülkiyet ile karşıtlık içindedir: “Hep aynı sorun, şu ekonomik temel ile toplumsal üstyapı arasındaki oransızlık meselesi, toplumsal yaşamın her alanında, fabrikada, kolhozda, ailede, okulda, edebiyatta ve orduda mutlaka ve şaşılacak bir düzenlilikle karşımıza çıkıyor.” (s. 284). Yeni toplumsal ilişkiler kültür düzeyini yükseltmekle birlikte, yetersiz kültür tam tersine etki yaparak toplumsal formları geriye çekmektedir: “Sovyet gerçeği bu iki eğilim arasında bir dengedir” (s. 284).

Sovyetler Birliği’ndeki sorun salt teknoloji eksikliği ile değil, daha ziyade

³³ “1830’dan bu yana yalnızca işçi ayaklanmalarına karşı sermayenin savaş aracı olarak kullanılmak amacıyla yapılmış icatlar üzerine koca bir tarih yazmak mümkündür.” Karl Marx, *Kapital 1. Cilt*, s. 416.

³⁴ Özellikle Taylorizm konusunda, Harry Braverman’in klasikleşmiş yapıtına bkz. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press, 1974.

toplumsal örgütlenişin bürokratik karakteriyle ilgilidir. Rusya'nın toplumsal geriliği az çok kaçınılmaz olarak bürokratikleşme sorununu ortaya çıkarmış, çeşitli nedenlere ve en başta da dünya devrimci hareketinin yenilgilerine bağlı olarak bürokrasi giderek güçlenmiş, kısmen devrimin belirli kazanımlarını koruyan bir muhafıza, ancak aynı zamanda devrimin daha ileri atılımları önünde büyük bir engele dönüşmüştür. Trotskiy uzun yıllar Sovyetler Birliği'nde bir reformu gerekli bulacak, görüşünü değiştirerek kurtuluşu ancak bir siyasal devrimin sağlayacağını düşünmeye başlamasındaki temel etken ise "SSCB'deki değişiklikler değil, Komintern'in Rusya dışında en güçlü olan seksiyonunun Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesini önleyememesi" olacaktır.³⁵

Bürokrasi

Trotskiy'in analizinin en fazla tartışılmış yönlerinden biri hiç kuşkusuz bürokrasi üzerine tezleridir. Bürokrasiyi bir toplumsal sınıf değil, bir katman olarak tanımlaması son derece sağlıklı bir teorik kavrayışa dayanır. Bununla birlikte, bazı noktalarda kısmen betimleme amacıyla kullandığı ifadeler daha sonra "sınıf olarak bürokrasi" tezine giden yolu açacaktır. Örneğin bir yerde, Sovyet hükümetinin tüm ekonomik sistemle ilişkili olarak işgal ettiği konumu, **mutatis mutandis** [gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra] "bir kapitalistin tek bir işletmeyle olan ilişkisine" benzetir (s. 49). Bir başka yerde, "Üretim araçları devlete aittir. Ama devlet sözün gelişi, bürokrasiye 'ait'tir" (s. 342) diye yazar. Bu tür ifadeler, **mutatis mutandis** vurgusu atlandığında, bürokrasinin burjuvaziye benzer bir sınıf olduğu yönünde yanlış yorumlanmaya müsaittir ve nitekim kimi Marksistler tarafından böyle yorumlanmıştır.

Bürokrasinin günlük yaşamdaki kullanımıyla Marksist teorideki kullanımı sık sık birbirine karıştırılır. Kavram, günlük dilde kırtasiyecilik, gereksiz formaliteler, "bugün git yarın gel" gibi olgulara referansla kullanılır ve etkinlikten uzak bir işleyişe işaret eder. Marksist yaklaşımda ise Marx'ın gençlik döneminden itibaren, toplum karşısında devlet kadrolarının elinde tuttuğu gücü ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu anlamıyla bürokrasi, bir toplumdaki yabancılaşmanın ana unsurlarından biridir. Özellikle güçlü sınıf antagonizmalarının mevcut olduğu her durumda bir bürokrasi de mutlaka vardır. Trotskiy'e göre proleter devrimi gerçekleştirmiş bir ülkede emek verimliliği ne kadar düşükse ve toplum ne kadar yoksulsa, bürokratizm eğilim-

³⁵ Alex Callinicos, *Troçkizmin Tarihi*, s. 24.

leri de o ölçüde güçlü biçimde ortaya çıkacaktır (s. 74).

Trotskiy'in bürokrasi üzerine görüşleri çeşitli evrelerden geçmiştir.³⁶ Ekim devrimi öncesinde bu konuya genellikle bürokrasilere özgü etkinlik eksikliği bağlamında ve yalnızca geçerken değinir. Aslında o dönemde Rus devrimcileri arasında devrim sonrasında bürokrasinin bir soruna dönüşebileceğine dair herhangi bir farkındalık doğal olarak yoktur. Ekim devrimi sonrasında, birçok Marksist gibi Trotskiy de zaman zaman bürokrasiye ve bir salgın gibi giderek yayılan bürokratizme dikkat çekmeye başlar. İç Savaş yıllarında bürokratizm sözcüğü gücün tek elde yoğunlaşmasını ve merkezileşmeyi eleştirmek üzere kullanılır ve bu suçlamaların bir muhatabı da özellikle Kızılordu'daki işleyiş nedeniyle Trotskiy'dir. Buna karşılık Trotskiy, bürokratizmi aşmak için merkezi bir planlama aygıtının önemine dikkat çekmiştir. İç savaşın hemen ardından Lenin de bürokratizm konusu üzerinde durmuş ve çeşitli tedbirler önermiştir.

Parti içi mücadelenin yoğunlaştığı 1923-1927 döneminde Trotskiy bu soruna giderek daha fazla kafa yormaya başlayacak, tam bir teorik formülasyona ise ancak 1930'ların ortalarında, *İhanete Uğrayan Devrim*'de ulaşacaktır. Trotskiy'in büyük katkısı, bürokratikleşme olgusunu geçiş toplumunun analizi çerçevesinde teorik bir kavrama dönüştürmüş olmasıdır. Üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırıldığı ancak devletin varlığını sürdürdüğü bir ortamda, böyle bir katmanın ortaya çıkma potansiyeli daima vardır. Bürokrasi, bizzat kendi çelişkili konumu nedeniyle geçiş toplumunda ikili bir rol oynar.³⁷ Kendi varoluşunun koşulu olarak devlet mülkiyetini koruduğu ve halk kitlelerinin tüketim düzeyini yükselttiği ölçüde ilerici, ancak daha ileri adımları engellediği ölçüde gerici bir konumdadır. Bu çelişkinin en açık biçimde gözlemlendiği alan ise uluslararası siyasettir. Bu alanda bürokrasi, kendi varlığını tehlikeye sokabilecek adımlardan şiddetle kaçınır, ama kendi nesnel temelini genişletecek hamleleri rahatlıkla gerçekleştirir. Trotskiy'in yargısı, son analizde Sovyetler Birliği'nde bürokrasinin iktidarını sürdürmesinin nedeninin dünya devriminin başarısızlığı olduğudur. Zira böyle bir devrim, sosyalizm yönündeki eğilimleri güçlendirerek bürokrasinin maddi zeminini ortadan kaldıracaktır. Tam da bu nedenle, bürokrasinin kendisi dünya devriminin önünde bir engeldir:

³⁶ Bu konuda en iyi kaynaklardan biri için bkz. Thomas Marshall Twiss, *Trotsky and the Problem of Soviet Bureaucracy*, doktora tezi, University of Pittsburgh, 2009.

³⁷ "Planlı ekonominin kalktığı bir Sovyetler Birliği kısa sürede onlarca yıl geriye sürüklenir. Bürokrasi bu ekonomiyi muhafaza ederken zorunlu bir işlevi yerine getiriyor. Ama bu işlevi öyle bir tarzda sürdürüyor ki, sistemin içeriden dinamitlenmesiyle devrimin kazanımlarının tehdit altına girmesinin de zeminini hazırlıyor" (s. 389).

Dünya işçi sınıfı ağır yenilgilere uğradıkça Sovyet bürokrasisinin kendine olan güveni o ölçüde artıyordu. Bu iki olgu arasında sadece kronolojik değil, aynı zamanda nedensel ve karşılıklı bir ilişki de vardı, şöyle ki: Hareketin bürokratik önderliği proletaryanın yenilgilerine katkıda bulunuyor, yenilgiler ise bürokrasiyi güçlendiriyordu. 1923'teki Bulgar ayaklanmasının yenilgiye uğraması; Alman işçilerinin zafersiz geri çekilişleri; 1924'te Estonya'da patlak veren başkaldırının başarısızlığa uğraması; 1926'da İngiltere'deki genel grevin haince tasfiyesi; Polonyalı komünistlerin General Pilsudskiy'in güç gösterisi karşısındaki tiksinti uyandırıcı boyun eğişleri; 1927 Çin Devriminin korkunç yenilgisi; sonra sırasıyla Almanya ve Avusturya'da meydana gelen daha da ağır yenilgiler, işte bütün bu tarihsel felaketler, kitlelerin dünya devrimine olan güvenlerini yıktığı gibi, Sovyet bürokrasisine de, tek kurtuluş yolunu gösteren bir fener gibi giderek daha fazla yükselme imkanı sundu (s. 127).

Trotskiy'e göre bürokrasi ancak bir devrimle iktidardan indirilebilir. Bu toplumsal bir devrim olmayacaktır, zira üretim araçlarının kolektif mülkiyetine dokunulmayacaktır. Devrim, esas olarak bürokrasiyi tahtından indirmek içindir. Bununla birlikte, "Otokratik yönetici tabakanın gerçek toplumsal temeli nüfusun yüzde 12'si, ya da belki 15'i" (s. 190) olduğundan, bu pek de kolay bir iş değildir. Yalnızca dünya devrimci hareketinin yükselişi veya savaş böyle bir sonucu getirebilir. Bürokratik oligarşinin hâkimiyeti devam ettiği müddetçe, SSCB'nin olası bir savaşta alacağı yenilgi Sovyet toplumunun sosyalist yöndeki tüm kazanımlarını götürecektir. Nitekim Trotskiy, bir dünya savaşının yaklaşmakta olduğu öngörüsünde bulunur ve Sovyetler Birliği'nin bu savaşta muhtemelen Almanya tarafından mağlup edileceğini düşünür.³⁸ Kuşkusuz İkinci Dünya Savaşı'nın seyri daha farklı olmuş, Sovyet toplumu Trotskiy'in öngörüsünün aksine büyük kayıplar vererek de olsa savaşta zaferle çıkmış, hatta kontrol ettiği coğrafyayı muazzam ölçüde genişletmiştir. Bu durumun Trotskiy'i izleyenler arasında birçok tartışmaya ve farklılaşmaya yol açtığı bilinen bir gerçektir. Yine de, öngörüsünün kısa vadede yanlış çıkmış olması Trotskiy'in katkısının önemini azaltmaz; üste-

³⁸ "Almanya'nın Sovyetler Birliğine karşı bir savaşta yenilgiye uğraması, yalnızca Hitler'in değil, kaçınılmaz olarak kapitalist sistemin de yıkılmasına yol açacaktır. Öte yandan, hiç kuşku yok ki askeri yenilgi sadece Sovyetlerin yönetici katmanı için değil, Sovyetler Birliğinin toplumsal temelleri için de ölümcül olacaktır (...) Savaş yalnızca bir savaş olarak kalırsa, Sovyetler Birliğinin yenilgisi kaçınılmazdır. Teknik, ekonomik ve askeri anlamda emperyalizm, karşılaştırılmayacak denli daha kuvvetlidir. Emperyalizm eğer Batı'da devrimle felce uğratılmazsa, Ekim Devriminden doğan rejimi silip süpürecektir" (s. 292-3). Bir başka deyişle, Sovyetler Birliği'nin kaderi son analizde dünya devrimci hareketinin durumuyla belirlenecektir: "Ekim Devriminin kaderi şimdi her zamankinden daha çok Avrupa'nın ve dünyanın kaderine bağlanmış bulunuyor. Sovyetler Birliğinin sorunlarının çözümü İberya Yarımadasında, Fransa'da, Belçika'da yatıyor" (393).

lik uzun vadede SSCB’de kapitalist restorasyonun yaşandığı da bir başka gerçektir.

Trotsky’ın yapıtının geçiş toplumunun karakterine dair çok önemli açılımlar getirdiği tartışmasızdır. Emek verimliliğine yaptığı vurgu ve bununla bağlantılı olarak bürokrasi analizi, özellikle geri ülkeler açısından, sosyalizme geçişte formüle edilecek programlarda mutlaka dikkate alınması gereken iki önemli konudur. Daha somut olarak söylenirse, 21. yüzyılda herhangi bir sosyalist projenin bir yandan emek verimliliğini olanaklı en yüksek düzeye çıkaracak biçimde kurgulanması, diğer yandan da bürokratikleşme tehlikesine karşı açık ve net önlemleri en baştan getirmesi gerekir. Bunun yanı sıra, aradan geçen seksen yılda gerek dünyada gerekse işçi devletlerinde yaşanan dönüşümlerin hesaba katılması, kısaca Trotsky’ın vizyonunun güncellenmesi de şarttır. Yazının geri kalan kısmında, önce yapıtın önemli bir eksikliğine, ardından da birbiriyle bağlantılı iki temaya değinilecektir.

Öncelikle, *İhanete Uğrayan Devrim* 1930’lu yılların ortaları itibariyle Sovyet toplumunun hemen her yönünü ince ince analiz etmesine rağmen çok önemli bir konuyu atlamıştır. Judith Shapiro’nun vurguladığı gibi,³⁹ Trotsky, 1930’lu yıllarda SSCB’de kitlesel işsizliğin ortadan kaldırılmış, deyim yerindeyse sıfırlanmış olmasından söz etmez. Bilindiği gibi o dönemde dünya kapitalizmi bir büyük bunalım ortamında son derece yüksek işsizlik oranları ile boğuşmaktaydı. Oysa Sovyetler Birliği, planlı ekonomisiyle, 1930’ların başlarında kitlesel işsizliği bir sorun olmaktan çıkarmıştır. Kapitalist dünya bu başarıya ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında tüm kaynakların savaş için seferber edilmesiyle ulaşabilecek, daha sonraları işsizlik yeniden yükselecektir. Sovyetler Birliği’nde ise uzun bir dönem boyunca işsizlik **pratik olarak** bir sorun değildir. Hatta tersine, işgücü kıtlığı çekildiği bilinmektedir.⁴⁰

Bu başarının büyük ve derin bir anlamı vardır. Üstelik Trotsky’ın Sovyetler Birliği’nin bir işçi devleti olduğu iddiasının lehinde kuvvetli bir kanıt sağlar. Zira işsizliğin sıfırlanması, emek-gücünün meta karakterine son verilmesinin en önemli adımıdır. Marx’ın yedek sanayi ordusu dediği işsiz

³⁹ J.C. Shapiro, “On the Accuracy of Economic Observations of *Chto Takoe SSSR* in Historical Perspective”, *Comparative Economic Studies*, cilt: 29, no: 3, Güz 1987, s. 48, 63.

⁴⁰ Alec Nove, 1932 yılı itibariyle kentlerde işsizliğin sona erdiğini, emek kıtlığı yaşandığını, hatta batı ülkelerindeki kitlesel işsizlikten dolayı Sovyetler Birliği’ne çalışmaya gidenlerin olduğunu yazar: *An Economic History of the USSR 1917-1991*, Penguin Books, 1992, s. 198-9. “Tüm Batılı iktisatçı ve sovyetologların söylediklerinin aksine Sovyet sanayileşmesi işgücü kıtlığı çeken bir ortamda gerçekleştirildi. 1930 yılları boyunca Sovyetler Birliği’nde işletme yöneticilerinin en önemli sorunlarından birisi işgücü bulmak oldu.” Yalçın Küçük, *Sovyetler Birliği’nde Sosyalizmin Kuruluşu 1925-1940*, Ankara: Dönem Yayınevi, 1988, s. 214.

kitlenin pratik olarak ortadan kaldırılması, emek-gücü piyasasını düzenleyen başlıca mekanizmanın işlememesi demektir. Öte yandan, işçilerin iş güvenceleri de vardır ve örneğin Türkiye’de olduğu gibi keyfi nedenlerle işten çıkarılamazlar. Bu unsurlar bir arada düşünüldüğünde, Sovyetler Birliği’nde bir emek piyasasının işler halde olduğu söylenemez. Bu ise kapitalizmi tanımlayan en önemli özelliklerden biri olarak emek-gücünün meta karakterine vurulmuş büyük bir darbedir.⁴¹ Kuşkusuz, Sovyetler Birliği’nde işçiler ücret karşılığında çalışmaktadır; ancak ücret biçiminin kendisi, geçiş toplumuna özgü çelişkili bir konuma yerleşmiştir. Tartışmayı netleştirmek açısından, Sovyetler Birliği’nde işçilerin çok mutlu olduklarının veya emeğin yabancılaşmasının sona erdiğinin söylenmediğini ısrarla vurgulamakta yarar var. Söylenen, emeğin yabancılaşmasına son verme yolunda önemli bir adım atıldığıdır. Salt bu olgu bile Ekim devriminin en değerli kazanımlarından biridir. Günümüz Türkiye’si bir yana, ABD ve birçok Avrupa ülkesi bu açıdan 1980 öncesi yılların Sovyetler Birliği’nden fersah fersah geridedir.

Sosyalist demokrasi ve ekonomik planlama ilişkisi

İhanete Uğrayan Devrim’de Trotskiy, Sovyet rejiminde diğer partilere uygulanan yasağın halen devam etmesini eleştirir. Ekim devrimini izleyen iç savaş döneminde önce SBKP dışındaki tüm partiler yasaklanmış, daha sonra bu yasak SBKP içindeki hizipleri de kapsamıştır. Başlangıçta geçici olduğu ve mecburen başvurulduğu düşünülen siyasal baskı yöntemleri, bürokrasinin çıkarları nedeniyle, giderek kalıcı hale dönüşmüştür. Trotskiy ise proletaryanın homojen bir kitle olmadığına dikkat çekerek, sınıfın taleplerinin temsil edilebilmesi için (kapitalizmin restorasyonuna karşı ve sosyalizme taraftar olan) başka partilere de izin verilmesi gerektiğini savunur. Bürokrasinin doğal olarak böyle bir kaygısı yoktur ve yasağı sürdürmeye devam etmiştir.

Bu noktada, 21. yüzyıl sosyalizmi için belki daha farklı siyasal biçimlerin kurgulanması gerektiği söylenebilir. Şimdiye kadarki deneyimlerde, sınıfın temsil araçları olarak devrimci partiler ve komün ve sovyetler (işçi ve asker konseyleri) gibi özörgütlenme biçimleri ortaya çıkmıştır. 1905 devriminde Petersburg Sovyeti başkanlığını yapmış olan Trotskiy’in bu modele sadece değinip geçmesi ilginç bir durumdur ve bir eksiklik olarak görülebilir. Bununla birlikte, günümüz koşullarında bu tartışmanın da aslında geride kaldığına dikkat çekmek gerekir. Zira her iki örgütlenme modeli de temsil mekanizmasına dayanır ve temsil edenle temsil edilen arasında belirli bir

⁴¹ Bkz. Sungur Savran, “Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?”, *Onbirinci Tez*, no: 10, 1990, s. 10-2.

mesafe içerir. Paris Komünü deneyimi, söz konusu mesafenin son derece kısılabileceğine kanıttır: geri çağırma, temsilcilerin asgari ücret alması gibi kurallar bunun garantisidir. Gelgelelim temsil mekanizmasının sürekli olarak barındırdığı tehlike, temsil etme işinin ayrı ve bağımsız bir uzmanlığa, bir mesleğe dönüşmesidir.

Salt siyasal düzeyle ilgili gibi duran bu konu, ilk bakışta hiçbir ilişkisi yokmuş gibi görünen bir başka sorunla, planlama mekanizmasının işleyişle derinden bağlantılıdır. Sosyalizm ekonomi ile siyaset arasındaki kapitalizme özgü ayrılığın da aşılmasını gerektirir; bu nedenle siyasal formların doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik örgütlenmeyle bir arada gelişmesi bir zorunluluktur.

Sosyalist ekonomi, planlı bir ekonomi demektir. Gerçekten de sosyalizmin belki en karakteristik yönü, insanın insanı sömürmesinin sona ermesine paralel olarak, kapitalist piyasaya özgü anarşinin de bitmesidir. Sosyalist bir toplum kaynaklarını piyasanın insafına ve kapitalistlerin kâr beklentilerine terk edemez; aksine, bilinçli bir biçimde planlayarak yönetir. Bunu söylemek elbette gerçekleştirmekten çok daha kolaydır. Sosyalizmde planlamanın nasıl yürütüleceği konusunda Marx ve Engels çok ayrıntılı açıklamalar sunamadıkları için, tarihteki ilk büyük sosyalist devrim bu konuda tam bir belirsizlik içinde ve el yordamıyla hareket etmek durumunda kalmıştır.

Başlangıçta, iç savaş döneminde “savaş komünizmi” adı verilen bir uygulamayla tüm kaynaklar devlet elinde toplanmış ve gerekli görülen yerlere yönlendirilmiştir. Bu biçimiyle planlama, aslında kapitalist toplumda da olağanüstü dönemlerde karşılaşılan bir şeydir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı yıllarında kapitalist ülkelerde merkezi planlama aygıtları çarpıcı biçimde öne çıkmıştır. Bir toplumun ekonomisini bütünlüklü olarak yönetebilmek için hiç kuşkusuz makro verilerin toplanması, işlenmesi ve daha sonra uygun teorik modeller çerçevesinde ihtiyaç duyulan kesimlere tahsis edilmesi gerekir. Tank, uçak, gemi vb. üretimi için ne kadar kaynak ayrılacaktır? Savaş ortamında son derece büyük önem kazanan ordunun iaşesi sorunu nasıl çözülecektir? Ne kadar silah, barut, miğfer vb. üretilecek, üretim nerede yapılacak, kaç kişi çalışacak, ürünler hangi yollarla iletilecektir? Tüm bu sorular, doğal olarak makro ekonomik düzeyde planlama için birçok uzmanın seferber edilmesini ve aynı zamanda toplumsal kaynakların da ayrıntılı envanterlerinin çıkarılmasını gerektirir. Savaş, bir toplumun ölüm kalım sorunudur ve piyasanın kaprislerine terk edildiği görülmemiştir. Kapitalist planlamanın teorik arka planını oluşturan Keynesyen iktisat yaklaşımının uygulamaya dönük temellerinin İkinci Dünya Savaşı sıralarındaki makro ekonomik plan-

lama çabaları bağlamında şekillenmiş olması da bir tesadüf değildir.⁴²

1920'lerin Sovyet deneyiminde böyle gelişkin teorik araçlar elbette yoktur. Savaş komünizmi, bir anlamda, "kuşatma altındaki bir kalede tüketimin sistematik olarak düzenlenmesi"nde öte bir şey değildir (s. 30). Başlarda savaş komünizminin barış döneminde de komünizme doğru evrileceği umulmuş, ancak bu niyetler gerçekleşmemiş ve savaşın getirdiği yıkım nedeniyle 1921 yılında NEP (Yeni Ekonomi Politikası) adı verilen yeni bir sisteme geçilmiştir. Piyasaya geniş bir alan açan, kırlarda (**kulak** denilen) zengin köylülüğe büyük tavizler veren bu sistemin bir geri adım olduğu, yeni rejime soluk alma fırsatı vermek için bir süreliğine benimsendiği Lenin tarafından sık sık belirtilecektir. Bu geri adımı gerektiren önemli nedenlerden biri de Avrupa'da, özellikle Almanya'da devrim beklentisinin gerçekleşmemiş olmasıdır. Bir başka deyişle Almanya, sosyal demokrasinin büyük ihanetiyle devrimi bastırmış ve SSCB'nin umutlarını boşa çıkarmıştır. Ancak, Trotskiy'in deyişle "o mutlu olay gerçekleşseydi bile", bir süre sonra "ürünlerin doğrudan devlet eliyle dağıtılmasından vazgeçmek ve ticari yöntemlere dönmek gerekli olacaktı" (s. 31). Trotskiy'in o dönemde merkezi planlama aygıtının (Gosplan) güçlendirilmesi ve işler hale getirilmesi için sürekli talepte bulunduğu anımsandığında, ortada bir tutarsızlık var gibi görünebilir. Oysa Trotskiy'e göre, geçiş döneminde planlamaya yönelmek şart olmakla birlikte, planlı ekonomi "sadece zihinsel verilere dayandırılmaz. Arz-talep mekanizması uzun bir süre boyunca planın kendisi için gerekli maddi bir temel ve vazgeçilmez düzeltici olarak kalır" (s. 31).

NEP döneminde muhalefetin önerdiği sosyalist planlama, çoğunluğu oluşturan merkez ve sağ hizipler tarafından reddedilecektir. Daha sonraları, Sol Muhalefet'in tasfiye edildiği bir dönemde, taşrada kulakların güçlenmesi ve koşulların dayatması sonucu, önce epey ılımlı hedefler içeren bir plana onay verilecek, ancak kısa süre sonra, muhalefetin savunduğu ve hızlı sanayileşmeyi öngören daha iddialı planın bile ötesine geçen bir görüş benimsenecektir.

Trotskiy'in Sovyet planlamasına itirazları hem biçime hem de içeriğe yöneliktir. Öncelikle, planların uygulaması tamamen keyfi biçimde başlatılıp sürdürülmüştür. Trotskiy, "bürokrasi hiçbir şeyi önceden planlamadı" diye yazar (s. 46). Yaşanan, daha ziyade, esen rüzgârlara ve günübürlük ihtiyaçlara göre savrulmalardır. Bir gün piyasayı yüceltip köylülere "zenginleşin!" çağrısında bulunanlar ertesi gün tarımda kolektivizasyona ve çok yüksek

⁴² Bkz. Massimo De Angelis, *Keynesianism, Social Conflict and Political Economy*, Londra: MacMillan Press, 2000.

hızla sanayileşmeye girişmiş, beş yıllık plan hedeflerine dört yılda ulaşmak gibi aslında bir plansızlığın ifadesi olan kampanyalar başlatılmış, işçiler aşırı çalışmaya, toplum aşırı zorlanmaya itilmiş, nihayetinde toplumsal üretimdeki artış, potansiyelinin çok altında kalmıştır.⁴³ 1930’lu yıllarda Sovyetler Birliği’nde iradeci eğilimler öne çıkacak, son derece savurgan ve kaynakları büyük ölçüde israf eden bir sistem şekillenecektir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerek planlama tekniklerinin gelişmesi gerekse uzun yıllar boyunca büyüyen toplumun kaynaklarının artması nedeniyle planlar bir miktar daha rasyonel hale gelecektir. Yine de, 1970’li yıllarda bile Sovyetler Birliği büyük ölçüde israfa dayalı bir ekonomi olarak kalacaktır.⁴⁴

Trotskiy’in eleştirisi bununla sınırlı değildir. Gerek planların düzenlenmesi ve plan hedeflerinin belirlenmesi için, gerekse hazırlanan planların uygulanabilmesi için iki “kaldıraç” gerektiğini yazar: “ilgili kitlelerin kendilerinin önderliğe gerçek katılımı biçimini alan politik kaldıraç (ki bu Sovyet demokrasisi olmaksızın düşünülemez bile) ve a priori hesaplamaların bir evrensel eşdeğer yardımıyla sınanması biçimini alan mali kaldıraç (bu da istikrarlı bir para sistemi olmaksızın düşünülemez)” (s. 99). Bu itirazın önce ikinci yönüne (para sistemi), ardından da ilk yönüne (siyasal katılım) daha yakından bakmakta yarar var.

Trotskiy’e göre geçiş toplumunda planlamanın gerçekten anlamlı ve işlevsel olabilmesi için maliyetlerin doğru ölçülebilmesi şarttır. Neyi ne kadar üreteceğinize sağlıklı karar verebilmeniz için önce her ürünün maliyetini doğru bilmeniz, ölçebilmeniz gerekir.⁴⁵ Bu ise ancak paranın yardımıyla olabilir. Geçiş döneminde paranın rolü birdenbire ve keyfi kararlarla sona erdirilemez. Hatta tersine, geçiş döneminde ticaretin daralması değil genişlemesi gerekir (s. 99), ki bu da sağlam bir para sistemi gerektirir.⁴⁶

⁴³ “Kolektifleştirme, daha makul bir tempoda ve daha iyi düşünülmüş biçimlerde gerçekleştirilebilirdi, gerçekleştirilmeliydi. Gerek iktidarı gerek sanayileri elinde tutan bürokrasi, ulusu felaketin eşiğine sürükmeden bu süreci düzenleyebilirdi. Ülkenin maddi ve manevi kaynaklarına daha iyi uyarlanmış tempolar benimsenebilirdi, benimsenmeliydi” (s. 46).

⁴⁴ Bkz. H.H. Ticktin, “Towards a Political Economy of the USSR”, *Critique: Journal of Socialist Theory*, cilt: 1, no: 1, 1973.

⁴⁵ “Gerçek maliyetler bilinmeden bir fiyat nasıl ‘yönlendirilir’? Bütün fiyatlar harcanan toplumsal olarak gerekli emeğin miktarını değil de bürokrasinin iradesini ifade edecekse gerçek maliyetler nasıl hesaplanabilir?” (s. 106).

⁴⁶ “Planlı sisteme üreticinin ve tüketicinin dolaysız kişisel çıkarlarını, bencilliklerini katmayan başarılı bir sosyalist inşa süreci düşünülemez. Bu ise sadece emrinde şu alışılmış güvenilir esnek aracı, yani parayı bulabilirse kendini yararlı biçimde ortaya koyabilir. Sanayinin bütün hücrelerine girebilen hassas bir ölçü, yani istikrarlı bir para birimi olmaksızın, emek verimliliğinin artırılması ve ürünlerin kalitesinin iyileştirilmesi amaçlarına erişilemez. Öyleyse kapitalizmde olduğu gibi geçiş ekonomisinde de tek gerçek paranın, altına dayalı para olduğu açıktır. Başka her tür para bir

Zira para, değerin ölçüsü olarak işlev görür. Böyle bir sistem olmadığına malların fiyatları keyfi olarak belirlenir (s. 102) ve bunun sonucunda da büyüyük belirsizlikler ortaya çıkar: “Tek bir meta için değişik fiyat kategorileri saptanmıştı. Bu kategorilerin arasındaki geniş çatlaklarda da spekülasyon, kayırma, asalaklık ve benzeri sayısız kötülük yaşam alanı buldu” (s. 106). Bir başka deyişle, ekonomiyi planlama çabası, doğru dürüst işleyen bir ölçünün yokluğunda, iyi niyete dayalı bile olsa toplumsal kaynakları israf eder, boşluklardan yararlanmak isteyenlere geniş bir alan açar, nihayetinde de plan görüntüsü altında aslında tam bir plansızlık hüküm sürer. Trotskiy komünizmde paranın elbette ortadan kalkacağını, ancak buna bir talimatla ulaşamayacağını vurgular. İnsanlar arasındaki ilişkileri ve toplumsal kaynakların az çok uygun biçimde tahsisini düzenleyen bir kurum olarak para, yalnızca zamanla ortadan kalkabilir. Trotskiy’e göre ruble, ancak Sovyetler Birliği’ndeki emek verimliliği dünyanın geri kalan kısmındaki verimliliğin üzerine çıktığında istikrar kazanacak ve tam da bu nedenle sona erme yoluna girecektir (s. 108). Böyle bir gelişme olmadığından, plan hedeflerini tutturmak için bol bol para basılmış, yani enflasyonist bir süreç başlamış, bunun sonucunda para ölçü işlevini tamamen yitirmiştir. “Gerçekte parasal enflasyon, kaçınılmaz olarak yaratacağı bir kredi enflasyonu ile birlikte hayali büyüklükleri gerçek büyüklüklerin yerine geçirecek planlı ekonomiyi içinden çürütür” (s. 102). Kısacası geçiş döneminde paradan, piyasadan, ticaretten kolay kolay vazgeçilemez.

Bu son derece güçlü bir itirazdır. Gerçekten de geçiş toplumunda planlama, kapitalist piyasa mekanizmasından üstün bir sistem olduğunu kanıtlamadığı takdirde başarısızlığa mahkumdur. Bir malı üretmek için ne kadar kaynak ayırmak gerektiği gerçekten bilinmiyorsa, belirlenecek her değer keyfi olacaktır. Aslında bu kapitalist piyasa çerçevesinde de yaşanan bir sorundur, ancak piyasa sisteminde işler **ex-post** biçimde, yani sonradan, iş işten geçtikten sonra hallolur. Yanlış hesap yapan bir kapitalist, diyelim ki bir malın piyasada tutacağını tahmin ederek o maldan çok miktarda üreten ama öngörüsü tutmayan bir kapitalist, zarar veya iflas ederek bunun cezasını öder. Ancak, iş işten geçmiş, toplumsal kaynakların bir kısmı o gereksiz mal için harcanmış, ziyan olmuştur. Gelgelelim piyasa sisteminde işler zaten böyle yürür. Kapitalizm salt bu nedenle bile israfa dayalı bir sistemdir.

O zaman şu soru akla gelir: piyasa, kapitalizmde bile tam bir bilgiyi olanaklı kılmıyorsa, geçiş evresinde, zorunlu olarak tüketim malları ile sınırlandırıldığı bir durumda (çünkü üretim araçları kolektif mülkiyet altında olacak,

ikame biçimidir” (s. 99).

piyasaya zaten çıkmayacaktır) bunu nasıl sağlayabilir? Trotskiy'in çok güçlü itirazının yine de hedefi tam on ikiden vurmadığı görülüyor. Kuşkusuz, bir plan eldeki tüm bilgiyle ve optimum kaynak tahsisatı sağlayacak biçimde hazırlanmalıdır. Ayrıca, gelişmelere göre sürekli güncellenmeli, düzeltilmelidir. Bu anlamda, her şeyin önceden tam olarak belirlenmesi demek değildir. Trotskiy bunun elbette farkındadır: özellikle Rusya gibi dev bir ülkede plan “değiştirilmez Tanrı kelamı değil, gerçekleştirilme sürecinde doğrulanması ve yeniden inşa edilmesi gereken kaba bir çalışma hipotezidir” (s. 98). Ayrıca, Trotskiy komünizmde hem devletin hem de paranın ortadan kalkacağını, bunun bir tesadüf olmadığını, her ikisinin de toplumsal ilişkilerin en fetiş, en şeyleşmiş biçimleri olduklarını vurgular ve haklıdır (s. 97-8). Bununla birlikte, devletin sönmesini az çok tasavvur edebilirken, paranın nasıl ortadan kalkacağına dair bir öneri getirmez. Paranın ve para fetişizminin ortadan kalkışını geleceğe bırakır: “Para fetişizmine öldürücü darbe ancak, toplumsal servetin düzenli büyümesi, biz iki ayaklıların çalıştığımız her bir fazla dakikaya ilişkin pinti tavrımızı ve bize düşen payın büyüklüğü konusundaki yüz kızartıcı korkumuzu unutturduğu aşamada vurulabilecektir” (s. 98).

Çelişki Trotskiy'in görüşlerinde değil, bizzat geçiş toplumunun kendisindedir. Geçiş evresinde piyasa ve planlama bir arada bulunacak, bu çelişkili birlik içinde planlama baskın olacaktır.⁴⁷ Bu çerçevede, geçiş toplumu için bazı karakteristikler şu şekilde ifade edilebilir: Öncelikle, her ne kadar tüketim mallarının bölüşümünün belirli ölçüde burjuva normlarına dayanacağı söylenebilirse de, günümüz koşullarında bir geçiş toplumunda tüm tüketim mallarının piyasada dolaşıma girmesi kesinlikle gerekli değildir. Vaktiyle Ernest Mandel'in “piyasa sosyalizmi” taraftarlarına yönelttiği eleştiride gösterdiği gibi, özellikle gelişmiş ülkelerde birçok temel mal ve hizmetin bedelsiz sağlanması olanaklıdır.⁴⁸ Türkiye gibi bir ülkede bile ilk etapta su, elektrik, ulaşım, haberleşme, barınma, gıda, giyim, sağlık, eğitim, kültür, spor gibi alanlarda tüketimin önemli bir kısmının bedelsiz olarak veya çok düşük fiyatlarla karşılanması hayal değil, son derece makul ve kısa sürede hayata geçirilebilecek bir öneridir. Temel sayılamayacak veya lüks denebilecek ihtiyaçlar (örneğin alkol ve tütün mamulleri, binek otomobil, TV seti, turistik geziler) ise piyasada karşılanacaktır. Sovyetler Birliği'nde temel tüketim malları alanında 1950'lerden itibaren önemli kazanımlar elde edilmiş, ancak kapitalizme dönüşle birlikte bunların hepsi yok olmuştur.

⁴⁷ Bkz. Sungur Savran, “Piyasa Sosyalizmi'nin Yükselişi ve Düşüşü”, *Onbirinci Tez*, no: 11, 1991.

⁴⁸ Ernest Mandel, “Sosyalist Planlamanın Savunusu”, çev: Nail Satlıgan, Osman Akinhay (der.) *Piyasa Sosyalizmi Tartışması* içinde, s. 76-80.

Üretim araçlarının yanı sıra temel tüketim mallarının da piyasa dışına çıkarılması ve zaman içinde “temel ihtiyaçlar” tanımının giderek genişletilmesiyle geçiş toplumunda piyasa ve para ilişkilerine ait alanın planlama karşısında adım adım gerileyeceği rahatlıkla söylenebilir. Bu elbette değer yasaının geçerliliğinin sınırlanması, dolayısıyla paranın değer ölçüsü olma işlevinin de sönmeye başlaması demektir. Trotskiy’in SSCB’de rublenin istikrarsız bir para birimi oluşunu eleştirmesi bu nedenle tam olarak haklı sayılamaz. Üstelik 1930’lu yıllardan sonra kapitalist dünyada bile Keynesçi talep yönetimi tekniklerinde enflasyon önemli bir araç haline gelmiştir. Bununla birlikte, Trotskiy’in sağlam bir para sisteminin gerekliliğine dikkat çekmesi büsbütün haksız değildir. Geçiş evresinde özellikle dış dünya ile ekonomik ilişkilerin sanal olmayan bir parasal temele dayanması şarttır, zira aksi durumda üretilen toplumsal artığın bir kısmının kapitalist dünyaya transfer edilmesi tehlikesi ortaya çıkacaktır. Bu sorun Trotskiy’in önerdiği gibi altına dayalı bir para sistemi ile çözülebilir veya elbette farklı alternatifler de kurgulanabilir.⁴⁹

Burada tartışılan konunun hiçbir biçimde “piyasa sosyalizmi” olmadığını vurgulamakta yarar var. Piyasa ilişkileri ancak geçiş evresinde ve sınırlı biçimde geçerli olacak, planlama adım adım piyasanın alanını ele geçirecektir. Bir anlamda, sosyalizme geçişin başlıca kriterinin piyasanın tasfiyesi olduğu bile söylenebilir. Marx, komünizmin alt aşaması dediği evrede, üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti çerçevesinde, mübadelenin olmayacağını, değer yasaının rafa kalkacağını belirtir. Bunun temeli, emek zamanının esas alınmasıdır.

Birey olarak üretici (gerekli indirimler yapıldıktan sonra), topluma vermiş olduğunun tam karşılığını alır. Onun topluma verdiği şey, birey olarak, kendi emek miktarıdır. Örneğin, toplumsal işgünü, bireysel çalışma saatleri toplamından oluşur; her üreticinin birey olarak emek-zamanı, toplumsal işgünü olarak sunmuş olduğu kısımdır, onun bu bakımdan katkısıdır. O, toplumdaki, şu kadar emek verdiğini saptayan bir belge alır (bunda kolektif fonlar için sarfetmiş olduğu emeğin indirimi yapılmıştır) ve, bu belge ile, toplumun tüketim araçları stoklarından, emeğinin eşit bir tutarı kadar bir miktar alır. Topluma, bir biçimde sunmuş olduğu aynı emek miktarını, ondan, başka bir biçimde geri alır.⁵⁰

Kısacası sosyalizmde herkes çalıştığı kadar tüketecek, topluma bir biçim-

⁴⁹ Bu konuda çarpıcı ve özgün öneriler için bkz. W. Paul Cockshott ve Allen Cottrell, *Towards a New Socialism*, Nottingham: Spokesman, 1993. Ne yazık ki bu önerileri tartışmak yazının sınırlarını aşacaktır.

⁵⁰ Karl Marx, “Gotha Programının Eleştirisi”, s. 19.

de verdiğini başka biçimde geri alacaktır. Gelgelelim bu salt “ekonomik” bir kurgu da değildir. Tam bu noktada, Trotskiy’in Sovyet planlamasına getirdiği itirazın “politik kaldıraç” olarak adlandırdığı yönüne pek değinmediğine dikkat etmek gerekir. Sorun, kitlelerin plan hedeflerinin belirlenmesine katılımının sağlanmasıdır. Bürokratik bir örgütlenmede bunun tamamen göz ardı edileceği, plan hedeflerinin tepeden kararlarla belirleneceği bellidir. Dolayısıyla Marx’ın “gerekli indirimler” dediği fonların büyüklüğüne ve ilgili alanlara tahsisine aslında bürokrasi karar verecektir. Son analizde, kolektif üreticilerin bireysel zamanlarını nasıl kullanacakları konusundaki kararı da bürokrasi vermiş olacaktır. Oysa sosyalist bir örgütlenmede, topluma üretici olarak katkı yapan her bireyin planlama sürecine bir biçimde dahil olması gerekir. Bu ise Trotskiy’in gayet doğru biçimde saptadığı gibi, özünde politik bir sorundur.

Ekonomi ile siyaset arasındaki ayrımın sosyalizmde aşılacağını söylemek olanaklıdır. Ancak, bu önerme kendi başına geçiş toplumunun siyasal formlarına dair herhangi bir çıkarsamaya izin vermez. Trotskiy’in veya başkalarının 1930’lu yıllarda bu konuda yeni öneriler getirememeleri anlaşılır bir durumdur. Trotskiy, politik kaldıraçın “Sovyet demokrasisi olmaksızın düşünülemez” olduğunu belirtir ve Sovyet demokrasisine dönüş talebinin soyut veya ahlaki bir talep değil, “ülke için bir ölüm kalım sorunu” haline geldiğini vurgular (s. 380). Gelgelelim bu talebin ayrıntılarına girmez.

Siyasal formların (sosyalist demokrasi) ekonomik örgütlenmeyle (planlama) bir arada gelişmesi gerektiği kabul edildiğinde, 21. yüzyıl sosyalizmi için temsili demokrasinin değil doğrudan demokrasinin uygun düşeceği söylenebilir. Buna bağlı olarak, geçiş evresinde adım adım doğrudan demokrasiye yönelik kanalların da oluşturulması gerekecektir. Bir paralellik kurarak söylenirse, geçiş toplumunda tıpkı piyasa ile planlamanın çelişkili bir birlik içinde bulunması gibi, temsili ve doğrudan demokratik katılım biçimleri de bir arada yer alacaktır. Ancak bu alanda şiddetli bir çelişkinin yaşanacağı söylenemez. Zira komün ve Sovyet deneyimlerinin de sergilediği gibi, temsili formları doğrudan demokrasiye bir hayli yakın biçimde kurgulamak ve hayata geçirmek olanaklıdır. Bu konuda şimdiden çok ayrıntılı tasarımlar geliştirmektense, geçiş sürecinde kitlelerin yaratıcı inisiyatiflerine güvenmek ve bunun önünü açmak gerektiği söylenebilir. Bununla birlikte, geçiş toplumunun son derece çelişkili ve çatışmalı doğası göz önüne alındığında, özellikle de böyle bir aşamadaki toplumların emperyalist saldırganlığın doğrudan hedefi haline gelecekleri düşünülürse, doğrudan demokrasi konusunda kısa vadede büyük beklentiler içine girmek gerektiği de açıktır.

Bizzat proletarya diktatörlüğü formülü, uzun bir tarihsel döneme yayılması muhtemel olan geçiş sürecini yönetecek işçi sınıfı devrimci partisini (hatta partilerini) gerekli kılar.

Bu durum elbette 21. yüzyıl sosyalizmi üzerine düşünmeyi de geleceğe bırakmamız gerektiği anlamına gelmiyor. Kapitalizmin ulaştırma ve iletişim araçlarını geliştirmesiyle önümüzde yeni ufuklar açıldığını görüyoruz. Bugün toplumsal düzeyde iletişim kanalları geçmişe göre inanılmaz ölçüde genişlemiş ve sayıca artmıştır. İnternet, facebook gibi uygulamaların yaygınlaşmasıyla herkesin her an başka herkesle iletişim içine girmesi olanaklı hale gelmiştir. Online alışveriş siteleri, kredi kartları gibi yaygınlaşmış uygulamaları da düşündüğümüzde, iktisadi bilginin, tüketici tercihlerinin vb. iletilmesi için yeni toplumsal biçimler ortaya çıkmıştır. Tüm bu yenilikler, 21. yüzyılda sosyalizme geçişte hem ekonomik planlamanın hem de siyasal düzeyde katılımın geçmişe kıyasla çok daha farklı yollardan gerçekleşeceğine işaret ediyor. Marx'ın ve tüm Marksistlerin düşündüğü gibi, komünizm tarihin gerçek hareketiyse ve bugünün içerdiği potansiyellerden geliyecekse, bizim kuşağımız komünizme Lenin'in, Trotskiy'in ve tüm diğerlerinin içinde yaşayıp mücadele verdikleri dönemlerden daha yakındır.

Trotskiy'in geçiş sürecinin doğasının açıklığa kavuşturulması açısından büyük katkısı, bu süreçte özellikle daha geri ülkelerdeki sosyalist inşa girişimlerinin önüne çıkması muhtemel engelleri saptamış olması ve son analizde bu engellerin tam olarak aşılmasının dünya devrimci hareketine bağlı olduğunu vurgulamasıdır. Zamanında Marx ve Engels'in de açıkça ortaya koydukları gibi, komünizm ancak "evrensel-tarihsel" biçimde var olabilir. Bunun dışındaki tüm formülasyonlar yalnızca kendimizi kandırmak anlamına gelecektir.

Bir an için, politik mücadelenin engebeli yollarını bir yana bırakıp soruna salt teknik olanaklılık açısından bakarsak, 21. yüzyıl sosyalizminin önünde muazzam bir tarihsel fırsatın bulunduğunu görürüz: tek ve basit bir mekanizma ile hem ekonomik planlamaya dair bilginin derlenip işlenmesini, hem de siyasal katılımın kanallarını sağlamak. İki yol birleşmektedir. Emek zamanını temel alan ve **herkesin emeğini eşdeğer kabul eden** bir online sistem kurmak, kimin nerede ne kadar süre çalıştığını izlemek, buna göre de tüketim mallarına erişimini düzenlemek, günümüzde zor bile değildir. Bir başka deyişle, Marx'ın ilkelerini verdiği sosyalist planlama teknik olarak inanılmaz biçimde kolaylaşmıştır. Ve böyle bir sistemin oy verme, fikir belirtme, tartışma açma gibi amaçlar için de kullanılabileceğini biraz internete aşına olan herkes bilir. Doğrudan demokrasi artık ulaşılamaz bir hayal ol-

Devrimci Marksizm

maktan çıkmıştır. Yüz elli yıl önce komün, yüz yıl önce sovyetler o dönemin ölçülerinde en ileri demokratik biçimlerdi. 21. yüzyıl sosyalizmi bunların önünde saygıyla eğilecek, ama çok daha ilerisini, doğrudan demokrasiyi hayata geçirecek.